

BURAK ONARAN • Padişahı Devirmek

BURAK ONARAN Mimar Sinan Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde lisans (1997), Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yüksek lisans (2002), École des hautes études en science sociales Tarih Bölümü'nde doktora (2009) eğitimini tamamladı. Osmanlı-Türkiye siyasi ve toplumsal tarihi, tarihyazımı, yemek kültürü temel çalışma alanlarıdır. *MutfakTarih: Yemeğin Politik Serüvenleri* başlıklı kitabı 2015 yılında İletişim Yayınları tarafından basılmıştır. Halen Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde çalışmaktadır.

Détrôner le Sultan.

Deux conjurations à l'époque des réformes ottomanes: Kuleli (1859) et Meslek (1867)

İletişim Yayınları 2617 • Tarih Dizisi 131

ISBN-13: 978-975-05-2417-2

© 2018 İletişim Yayıncılık A. Ş. (1. Basım)

1. BASKI 2018, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11

Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

BURAK ONARAN

Padifahi Devirmek

Osmanlı Islahat ağında
Düzen ve Muhalefet:
Kuleli (1859), Meslek (1867)

Détrôner le Sultan

*Deux conjurations à l'époque des réformes ottomanes:
Kuleli (1859) et Meslek (1867)*

EVIREN Saadet Özen

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	9
GİRİŞ.....	11
<i>Arşivle karşılaşma ve yüzleşme.../ Bölümler ve temel kaynaklar</i>	

BİRİNCİ BÖLÜM

Hal' Vakaları ve Yönetim Stratejilerinin Dönüşümü

1 II. OSMAN'DAN IV. MUSTAFA'YA, OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA HAL' VE PADIŞAH KATLİ VAKALARI (1622-1808).....	27
Padişah katli devrinin başlangıcı: II. Osman'ın öldürülmesi (1618-1622).....	28
<i>İlk padişah katli vakasının tarihsel arka planı / II. Osman vakası: Padişah katlinin ağır sorumluluğu</i>	
İki padişah katli arasındaki dönemin bir muhasebesi: I. Mustafa ve IV. Murad	40
Padişahı öldürmenin dayanılmaz kolaylığı: İbrahim'in katli (1648)	42
Padişahların katledilmediği üç hal' vakası: IV. Mehmed, II. Mustafa, III. Ahmed.....	47
<i>IV. Mehmed'in hal'i (1687) / II. Mustafa'nın tahttan zorunlu feragati (1703) / III. Ahmed'in feragati (1730): İktidar oyunu yeniden mi kuruluyor?</i>	
Peş peşe iki hal' vakası (1807-1808): Yeniçeri isyanından Sened-i İttifak'a	63
<i>III. Selim (1807): Yine ve daima yeniçeriler... / IV. Mustafa (1808): Taşranın işgali altında bir taht</i>	
Sonuç yerine: Hal' vakalarının tarihi hakkında bazı tespitler.....	71

2 YENİÇERİLER ÇAĞI İÇİN SONSÖZ VEYA KULELİ VE MESLEK İÇİN GİRİZGÂH: YENİ BİR YÖNETİM ANLAYIŞI	77
<i>Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ya da "padişah hal' eden" bir kurumun inhası / Yeni yönetim stratejisi ve siyasi muhalefetin imkânlarının yeniden biçimlenmesi / Padişahın meşruiyetinin yeniden inşası</i>	

İKİNCİ BÖLÜM

Kuleli Muahedesi (1859)

1 TARİHYAZIMINDAN TARİHE KULELİ VAKASI	95
2 KURULUŞTAN TUTUKLAMALARA: İSYANA HAZIRLIK	103
<i>Şeyh Ahmed'in içi soğuduğunda! / Şeyh ve Paşa İstanbul'da buluşuyor / İlke katılmırlar / Muahhid ve fedai: Üye olma usulü ve mensupların statüleri / Başlıca muahhidler ve toplantılar / Paralı askerler ve kalabalık / Hüseyin Daim Paşa şehirden ayrılıyor ve şüpheler belirmeye başlıyor / Muahhedinin açığa çıkması: Arif Bey'in ihaneti mi savunma taktiği mi? / Son toplantı ve... tutuklamalar</i>	
3 MUAHEDENİN PLANLARI	123
Bâb-ı Âli'ye göre Kuleli: Maksatlı bir özet mi?	123
İstintaknâmelerdeki planlar	125
<i>Arz-ı hal sunmak: Barışçıl bir muahede mi? / İç ve dış dengelerin dikkate alınması / Uluorta padişah katli / Nerede, ne zaman? / Peki, padişaha kim saldıracaktı? / İsyân / Abdülaziz'le işbirliği?</i>	
4 SANIKLAR	145
Sanıkların portreleri	148
Nüfuzlu ailelerin mahdumları	149
<i>Babanzade üç birader / Şeyh Ahmed: Süleymaniye'nin nüfuzlu ailelerinden birinin en küçük oğlu / Cafer Dem: Epirli Demo ailesinin mahdumu bir Osmanlı paşası</i>	
Hüseyin Daim Paşa ve Yüzbaşı Hasan Bey: Padişahın eski içoğlanı ve onun oğlu	162
Arif Bey: Alafranga züppe bir kâtip mi?	166
Esir tellalı, Kabartayların müftüsünün oğlu ve diğer Çerkesler	169
Hacı Ahmed: Muahhedinin Fash mensubu	172
Mustafa: Binbaşı Rasim Bey'in himayesinde bir muhallebici	174
Hoca Nasuh ve Şeyh Feyzullah: Her dem asi iki şeyh	175

5	MUAHEDE İÇİNDEKİ İLİŞKİLER VE ÖRGÜTLENME TARZI	179
	Şeyh Ahmed'in Merkezi Konumu	179
	<i>Şeyhin dostlarından ibaret bir muahede mi? / Şeyh Ahmed'in muahedesini mi yoksa tarikati mi?</i>	
	Muahidler arasındaki ilişkiler:	
	Nakşibendi kardeşliği, hemşerilik, meslektaşlık	183
6	KULELİ'NİN SİYASİ HİTERLANDI	187
	Merkezileşme ve askerî reformlar	187
	<i>"Padişahın eli" taşraya değdiği / Askerlik görevi</i>	
	Nakşibendi-Halidi tarikatının Kuleli üzerindeki etkisi	202
	<i>Siyasi bir tarikat mı? / Kuleli'de Noksibendiliğe dair bahisler / Kaybetme korkusu: Kimlik, din ve statü / Din, devlet, vatan / En tepeyi hedef almak!</i>	
	Müridliğin en meşhur imamı Şeyh Şamil ve Kuleli için anlamı	217
	48'liler, Macar Devrimi ve Kuleli	220
	<i>1849 Mültecileri ve Kuleli muahidleri / Macar Devrimi'nin tarihi arka planı ve siyasi içeriği / 1849 mültecilerinin Kuleli üzerindeki olası etkilerine dair düşünceler / Tanzimat devleti ve 1849 mültecileri</i>	
	Tanzimat ve Kuleli: Tanzimat'ın fikirleriyle Tanzimat'a karşı çıkmak	231
	<i>"Tanzimatı istemeyiz!" / Tanzimat'tan ilham alan bir muahede mi? (Arif Bey ne yazmıştı?)</i>	
7	KULELİ'NİN ETKİSİ: ŞÜYÛU VUKÛUNDAN BETER	243
	<i>Başarısız muahedenin etkileri / Noktaların ardında saklanan padişaha dokunmak: Yazıda kurulan kutsiyete bir darbe</i>	

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Meslek Cemiyeti (1867)

1	CEMİYETİN İSİMLERİ	225
	<i>(Takma) isimler bize neler söyleyebilir?</i>	
2	KURULUŞTAN TUTUKLAMALARA	263
	<i>Kuruluş toplantısı ve katılımcıları / Meslek'in tartışmalı geçmişi: Hayırsever cemiyet gizli siyasi teşkilata mı dönüştü? / Oyun içinde oyun: Meslek'in resmi olarak kurgulanan tarihi / İsyan projesi / İsyan planı nasıl açığa çıkarıldı? / Tutuklamaların yankıları ve Meslek'in hayali mensupları</i>	
3	SANIKLAR	279
	Sanıkların toplumsal, ekonomik ve ailevi profilleri	282
	<i>Osmanlı bürokrasi elitinden beş ailenin oğulları / Ne kölesiz ne cariyesiz: Sürgündeki üç mahkûmun aileleri / Nispeten mütevazı çevrelerden gelen sanıklar / Üyelerin toplumsal profilleri hakkında sonuca yönelik bazı tespitler</i>	

4 MESLEK'İN İŞLEYİŞİ VE MENSUPLARI ARASINDAKİ İLİŞKİLER	297
<i>Çift eksenli bir üye toplama ağı: Ücretli fedailer ve medrese talebesi / Meslek'in memurları: Cemiyetin kalem işleri ve bürokratik zihniyeti / Bağış toplama ve propaganda merkezi: Arzuhâli</i>	
5 MESLEK'İN SİYASİ HİNTERLANDI	311
Millet sisteminin yeniden tanzimi ve	
Meslek'in siyasi muhayyilesi üzerindeki etkisi	312
Tercüme odaları: Münevver memurlar yurdu	316
<i>Oda, mektep ve kütüphane / Yönetici elit için yeni bir "yüksek kültür"</i>	
Muhالیf basın ve Meslek	326
<i>Türkçe basının gelişimi / Muhالیf basının Meslek üzerindeki etkisi</i>	
Carbonari'den ilham almış bir gizli teşkilat mı?	334
6 MESLEK VAKASININ SONUÇLARI	339
Sonsöz: Üç kurucu üyenin Meslek'ten sonraki hayatları	341
<i>Mehmed, Reşad ve Nuri: Avrupa'daki Yeni Osmanlı gazetecileri ve yurda dönüşleri / Meslek'in eski elebaşının yazdıkları / Mehmed Bey'in padişaha karşı militan gazeteciliği / Padişahın kutsiyetini hakaretle aşındırmak / Padişahın siyasi şahsiyetini tahrir etmek</i>	
SONUÇ	357
Farklar	358
<i>Kuleli'de askerler, Meslek'te memurlar / Yapıları ve iç işleyişleri / Öncelikler ve isyan tasarıları</i>	
Benzerlikler	367
<i>Ulema var, esnaf yok... / Müslüman muahidler: Kaybeden "imtiyazlılar", öncelikli "proto-vatandaşlar" / Eskiye övmek, değişimi savunmak</i>	
Ekler	383
EK 1: KULELİ VE MESLEK VAKALARINDAKİ ADLİ SÜRECE DAİR NOTLAR	385
EK 2: İSTANBUL HARİTASI	390
EK 3: 1865 CİVARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU HARİTASI	391
EK 4: BABAN AİLESİNİN SOYAĞACI	392
EK 5: MESLEK CEMİYETİNDEN REŞAD BEY'İN SOYAĞACI	393
EK 6: KULELİ MUHAHEDESİNDEN ŞEYH AHMED'İN İSTİNTAKNÂMESİ	493
EK 7: KULELİ DAVASI MAZBATASININ FRANSIZCA TERCÜMESİ	396
EK 8: 1870'TE FRANSIZ ULUSAL MUHAFAZ BİRLİĞİ'NİN 163. MUHARİP TABURU, 4. BÖLÜĞÜ'NDE KAYITLI OLAN ASKERLERİN LİSTESİ	398
EK 9: FRANSIZ ULUSAL MUHAFAZ BİRLİĞİ'NE KAYITLI OLAN MESLEK CEMİYETİ'NDEN MEHMED BEY'İN YEVMIYE ÖDEMESİ TALEBİ	400
KAYNAKÇA	401
DİZİN	423

KISALTMALAR

Arşivler

AMAE	Archives du Ministère des Affaires étrangères (Paris)
AP	Archives de Paris
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)
PRO	Public Record Office (Londra)

Arşiv Fonları

A. AMD.	Bab-1 Ali Sadaret Evrakı, İrade-i Hususiye Mahremane Kayıt Defteri (BOA)
A. DVN.	Bab-1 Ali Sadaret Evrakı, Sadaret Divan Kalemı, Divan-ı Hümayun Kalemı Evrakı (BOA)
A.MKT.MHM.	Bab-1 Ali Sadaret Evrakı, Mektubi Kalemı, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemı Evrakı (BOA)
A.MKT.UM.	Bab-1 Ali Sadaret Evrakı, Mektubi Kalemı, Umum Vilayat Evrakı (BOA)
A. MKT. NZD.	Bab-1 Ali Sadaret Evrakı, Mektubi Kalemı Nezaret ve Devair (BOA)
CP.	Correspondance politique (AMAE)
CPC	Politiques des Consuls (AMEA)
DH. Said.	Dahiliye Said, <i>Sicill-i Ahval</i> Defterleri (BOA)
DH. MKT.	Dahiliye Mektubi Kalemı (BOA)
D2R4	Organisation et fonctionnement de la Garde nationale (AP)
FO.	Foreign Office (PRO)
HR. SYS.	Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (BOA)
İ.DH.	İrade Dahiliye (BOA)
İ. MVL.	İrade - Meclis-i Vala (BOA)
MM	Mühimme-i mektum defteri (BOA)

- Y. EE Yıldız Esas Evrakı (BOA)
 Y. PRK. AZN. Yıldız Tasnifi, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti (BOA)
 Y. PRK. KOM. Yıldız Tasnifi, Perakende Evrakı, Komisyonlar Maruzatı (BOA)
 Y.PRK. ZB Yıldız Perakende Evrakı, Zaptiye Nezareti Maruzatı (BOA)
 Y. MTV. Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı (BOA)

Kitaplar, Ansiklopediler ve Dergiler

- DİA* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul.
EI *Encyclopédie de l'Islam*, Leyde, Brill.
ET Ebüzziya Tefik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, 2 cilt, Z. Ebüzziya (éd.), İstanbul, Kervan, 1973.
HP: J. Von (de) Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire Ottoman*, J.-J. Hellert (trad.), İstanbul, Isis, 1999.
İA *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, Maarif Vekâleti
İst.A *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
İHU İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, TTK.
IJMES International Journal of Middle East Studies (Cambridge)
IJTS International Journal of Turkish Studies (Madison)
JESHO Journal of the Economic and Social History of the Orient (Brill)
JMH *The Journal of Modern History* (Chicago)
MKB M. Kaya Bilgegil, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar*, Ankara, Baylan Matbaası, 1976.
Os *Osmanlı*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
SO Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 6 cilt, N. Akbayar (éd.), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
TA *Türk Ansiklopedisi*
TCTA *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim.
TAD *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü
UI Uluğ İğdemir, *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, TTK, 1937.
WI *Die Welt des Islams* (Brill)

Hicri Aylar

M	Muharrem	B	Receb
S	Safer	Ş	Şaban
Ra	Rebiülevvel	N	Ramazan
R	Rebiülâhir	L	Şevval
Ca	Cemaziülevvel	Za	Zilkâde
C	Cemaziülâhir	Z	Zilhicce

GİRİŞ

Bu kitap¹ temel olarak, payitaht İstanbul'da, padişahı devirmek üzere isyan planları yaparken 1859 ve 1867 yıllarında ortaya çıkarılmış olan, sırasıyla *Kuleli* ve *Meslek* isimleriyle bilinen muahedeler² üzerine bir çalışmadır. Söz konusu muahedeler, 17. yüzyılın başından beri hal' vakalarının başlıca aktörlerinden olan yeniçerilerin 1826 yılındaki ilgasını takip eden dönemde hükümdarın hal'i ve/veya öldürülmesi hedefine yönelik ilk girişimlerdir. Dolayısıyla bu kitap, yeniçerilerin artık sahnede olmadığı dönemde Osmanlı padişahını devirmeyi hedefleyen yeni tür isyanlar ve isyancılar üzerine bir incelemedir.

Kitabın öncelikli amacı, bu iki siyasi muahedenin tarihini yeniden yazmak; yapılarını, işleyişlerini ve stratejilerini mercek altına almak, mensuplarının siyasi taleplerine, motivasyonlarına ve sosyal profillerine ışık tutmaktır. Her iki muahedenin özgün yönlerini 1850'li ve 1860'lı yıllardaki toplum-

1 Bu kitap François Georgeon'un danışmanlığında EHESS'te hazırlayıp 2009 Şubatı'nda savunduğum, "À bas le sultan: la conjuration de *Kuleli* (1859) et l'organisation *Meslek* (1867), les premières tentatives de détronement après l'abolition des janissaires" başlıklı doktora tezime dayanmaktadır.

2 "Muahede" terimi burada ve kitabın devamında hem tek başına *Kuleli*'yi, hem de yer yer *Kuleli*'yle beraber *Meslek*'i işaret etmek üzere kullanılmıştır. Tek başına *Meslek* için ise "cemiyet" terimi tercih edilmiştir. *Kuleli*'yi muahede olarak nitelememin sebebi, bu terimin (muahede ve muahid) istintaknâmelere bizzat sanıklar tarafından kullanılmış olmasıdır. *Kuleli* ve mensuplarına işaret etmek üzere kullanılan muahede ve muahid kelimeleri mazbatanın resmi çevirisinde ve Fransız sefaretinin raporlarında Fransızca *conjuration* ve *conjuré* kelimeleriyle karşılanmıştır. Tercümede kullanılan kelimeler gibi muahede ve muahid de beraber ahd etmiş olmak anlamını vurguluyor olmakla beraber, mutlaka bir komplô fikrine işaret etmezler. *Meslek* ise belgelerde *cemiyet* olarak geçer: "meslek denilen cemiyet-i fesadiye". Cemiyetin daha karmaşık bir yapısı ve iç işleyişi vardır.

sal ve siyasi dönüşümler bağlamında sorgulayan bu çalışmanın, Osmanlı'da siyasi alanın söz konusu dönemde geçirdiği değişimlerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağını umuyorum. Çalışmanın bu bağlamda temel meselesi, merkezi idarenin yönetme, “teknik” ve zihniyetinin yeniden formüle edildiği ve kamuoyunun giderek daha etkili bir siyasi aktör hâline geldiği Tanzimat'ın, ilk otuz yıllık döneminde, siyasi iktidarın yapısı içinde tebaanın ve padişahın konumunun giderek nasıl değiştiğini anlamaktır.

Bu kitabı başlangıçta dört basit soru şekillendirdi: Padişahı devirmeyi ya da öldürmeyi kim, ne zaman, nasıl ve neden tasarlar? Çalışmaya başladığımda ilk planım 1826-1908 arası dönemin tamamını ele almaktı. 1908, bu çalışma için neredeyse kendiliğinden ortaya çıkan bir tarihti. Nihayetinde devrimi takiben artık tahttaki padişahların ismi anılmaksızın, “Jön Türk” ya da “İttihat ve Terakki dönemi” olarak adlandırılan yeni bir dönem başlıyordu. Yeniçeri Ocağı'nın lağvedildiği 1826 yılı ise bu çalışma için hayati bir dönemeçi temsil ediyordu. Yeniçeriler geçmiş yüzyıllarda padişahın hal' ve katledildiği neredeyse bütün vakalarda kilit rol oynamışlardı. Bir bakıma İstanbul'daki isyanların güç kaynağı, kaldıracıydılar. Dolayısıyla Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kalkması, saray ricalinden, yüksek bürokrasiden simaların idamını ya da padişahın hal'ini, hatta katlini sağlayabilecek potansiyel siyasi muhalefetin dinamiklerinde ve araçlarında köklü bir değişimin gerçekleşmiş olması demektir. Ocağın lağvını takip eden on yıllar devlet ve devletin tebaayla olan ilişkilerinin yeniden düzenlendiği dönem olduğu için de belirleyici bir öneme sahipti. Bu noktalardan hareketle, padişahı devirmek isteyen isyancıları, toplumsal profillerini daha yakından tanımamıza imkân verecek bir çalışma yürütmenin ve bu kişileri harekete geçiren fikir ve hassasiyetleri belirleyip tahlil etmenin hem Osmanlı'da iktidarın yapısının evrimi hakkında hem de toplumun siyasi dinamikleri hakkında (imparatorluğun merkezinde karşılık bulduğu kadarıyla olsa da) bizi bilgilendireceğini varsayarak çalışmaya başladım.

Arşivle karşılaşma ve yüzleşme...

İlk iş olarak kroniklere ve ikincil kaynaklara dayanarak 1826 ile 1908 arasında meydana gelmiş vakaların, isyan ya da isyan teşebbüslerinin bir listesini yaptım. Söz konusu döneme ait belli başlı sekiz olayı içeren bu liste geliştirilmeye muhtaçtı.³ Osmanlı Arşivi'ndeki ön çalışmam, sadece II. Abdülha-

3 Kuleli (1859); Meslek (1867); *Altuncu-Konduri* (1868); Abdülaziz'in tahttan indirilmesi (Mayıs 1876); Masonların V. Murad'ı tekrar tahta çıkarmak için bir komplosu (Kasım 1876); *Çırağan* (1878); Scalieri-Aziz Bey Komitesi (1878); Ermeni militanlarca tertip edilen *Yıldız Suikastı* (1905).

mid devrinde güvenlik saplantısıyla maruf padişaha yönelik otuz kadar hal ve suikast planının Osmanlı makamlarınca kayda geçirilmiş olduğunu gösterdi.⁴ İstedğim zaman diliminin tamamını kapsayacak bir çalışmayı gerçekleştirebilmek giderek imkânsız görünmeye başlamıştı, fakat söz konusu vakaları kendi içlerinde gruplandırarak başlangıçtaki hedefime ulaşabileceğime dair naif bir umudum hâlâ vardı.

Arşivde önce kronolojik olarak ikinci sırada bulunan ama en iyi tanıdığım vaka olan Meslek'i araştırmaya koyuldum. Baştan beri, bütün vakaların başrol oyuncularını hakkında mümkün olan tüm bilgileri bir araya getirmeyi, böylece dört temel sorumdan birine –padişahı devirmeyi ya da öldürmeyi isteyenler kimlerdir?– sosyolojik bir cevap verebilmeyi ve böylece dönemin muhaliflerine dair somut bilgilerimizi de artırmayı tasavvur ediyordum. Meslek vakasının yirmi beş sanığının her biri hakkında Osmanlı Arşivi'nde bilgi ararken, tek bir çalışma çerçevesinde her bir olayı aynı derece ayrıntılı şekilde araştırmamın imkânsız olduğunu fark ettim. Böylece listemdeki bütün vakaları incelemekten vazgeçip 19. yüzyıl tarihini en fazla etkilemiş olanlara odaklanmaya karar verdim.

Arşivlerde bilgi toplamaya listemin en başında yer alan ve Abdülmecid devrinin yegâne vakası olan Kuleli ile devam ettim. Esasen olayla ilgili davanın belgelerinin, özellikle sanıkların istintaknâmelerinin peşindeydim. Kuleli ve Meslek vakalarını ele almış olan araştırmacılar bu belgeleri “bulunamaz” olarak nitelemişlerdi. Meslek davasının vesikalarını ben de bulabilmiş değildim; doğruyu söylemek gerekirse Kuleli için de pek umudum yoktu. Kuleli Vakası'yla ilişkili olma ihtimali zayıf görünen birtakım belgeleri talep ederek yine de şansımı deniyordum. Arşiv kataloglarında yer alan, kendisi gayet karışık ama tarihi Kuleli davasının sonuna çok yakın bir dosya özeti bana büyük bir sürpriz getirdi.⁵ Kuleli davasının kırk bir sanığıyla ilgili mazbatayı ve kalem buyuruldularını, fezlekeyi, hülasa defterini, padişahın fermanını ve asıl önemlisi istintaknâmeleri içeren o büyük dosyayı böyle buldum.

Günyüzü görmemiş bu belgeleri ayrıntılı olarak inceleyebilmek için listemdeki olaylardan sadece ilk ikisi, yani Kuleli ve Meslek vakaları üzerinde çalışmaya razı olmam gerekiyordu. “Arşiv”, listelediğim olduğum isyan te-

4 Örnek olarak bkz. Yorgi isminde birinin 1880'de padişaha suikast teşebbüsleriyle ilgili belgeler (BOA, Y.PRK.AZN, 1/35, 21/Za/1297); 1903'te Epostol adında birinin oğlunun teşebbüsüyle ilgili belgeler (BOA, Y.MTV, 251/134, 02/B/1321); 1882'de padişaha suikast niyetinde olmakla suçlanan Salih Ağa diye birine (BOA, Y.PRK.KOM, 3/50 17/R/1299) ve 1904'te padişahı öldürmek amacıyla İstanbul'a geldiği iddia edilen Paul Nazani isminde başka birine dair ihbar kayıtları (BOA, Y.MTV, 296/1841 22/L/1322).

5 BOA, ID, 445-1/29437, 29/Ra/1276. Dosyanın özeti ve kodu sonradan değiştirilmiştir. Eski kodu şudur: ID, 445-1/1.

şebbüslerinin tamamını derinlemesine bir biçimde çalışmanın imkânsızlığına beni artık ikna etmişti. Önceden hazır bir versiyona bağlı kalınmadığına, tarih yazmak hemen her zaman “arşivle” belli bir pazarlık payını kabul lenmeyi gerektirdiğinden, bu sonuç esasen şaşırtıcı sayılmazdı. Osmanlı Arşivi’nin bana sunduğu belgeler, ele almak istediğim dönemin sınırlarını yeniden düşünmeye beni zorluyor ama en temel sorularıma tatmin edici cevaplar bulabileceğime dair umudumu –büyük oranda– ayakta tutuyordu. Ben de başlangıçtaki planımda ısrar etmektense arşivin “yüce buyruğuna” itaat etmeyi ve bana sunmuş olduğu belgelerden faydalanmayı seçtim.

Hâlihazırdaki çalışmanın içeriğine arşivin “müdahalesi” bu kadarla da kalmadı. Tarihi olayları nakletmek, tahlil etmek, bu olaylarda rol oynayan şahsiyetleri tanımak için temel kaynak ve vasıtaları bize haliyle arşivler sağlar, ama her şeyi göstermezler. Bizatihi kayıtların, dolayısıyla hafızanın evi olan arşiv, tam da bu nedenle kaydedilmemiş olanların, dolayısıyla unutuşun varlığını hatırlatır. Jacques Derrida’nın tanımladığı gibi, arşiv tabiatı gereği *hipomnezi*’den mustarıptir; “muhafaza ediyor” olması zaten başlı başına “dışarıda bırakmakta” olduğuna işaret eder.⁶ Bir yandan bu *hipomnezi* (ki muhafaza edilmeye değer bulunan ve bulunmayan bilgileri tayin eder), diğer taraftan kazara kaybolmuş belgeler, bu kitaptaki bölümlerin içeriği üzerinde hatırı sayılır etkiyi haiz iki temel faktördür.

Mühimme-i Mektum defterlerinin onuncu cildinde⁷ Kuleli ve Meslek vakalarının mazbata kopyaları üzerindeki notlar, bu iki olayla ilgili dava vesikalarının birtakım “torbalara” konulup mahzende muhafaza edildiğine işaret eder. Bu notlar ve mazbata kopyaları, Kuleli ve Meslek sanıklarının aynı adli süreçlerden geçtiklerini, bu süreçlerin sonucunda benzer özellikte bilgiler içeren aynı türden belgeler üretilmiş olması gerektiğini göstermektedir. Bu iki vakayla ilişkili belgeler *arşivlenmek* istenmiş, fakat iki torbadan biri arşivlerde kaybolmuştur; en azından hâlâ bulunabilmiş değildir. İşte tam bu noktada bir resmi iradeden ya da arşivin *hipomnezik* tabiatından kaynaklanmayan, tesadüfi bir boşluk karşımıza çıkar. Kulesi Meslek’ten daha önemli olduğu için değil, fakat Meslek’e dair torba kaybolduğu için iki olayla ilgili arşivin sunduğu bilgiler nitelik ve nicelik bakımından hatırı sayılır derecede farklıdır. Aradaki bu fark, bu kitapta söz konusu iki vakaya ayrılmış olan bölümlerin içeriğini ve ebadını büyük oranda tayin etmiş, Kuleli bölümünün Meslek bölümünün neredeyse iki katı bir uzunluğa ulaşmasında etkili olmuştur.

Arşivin *hipomnezi*’sini belirleyen en önemli etken hiç kuşkusuz kayıtların tertibi ve terkididir. Devlet arşivleri söz konusu olduğunda toplanan ve mu-

6 J. Derrida, *Mal d’archive*, Paris, 1995, s. 26.

7 Önemli görülen belgelerin kopyalarının bulunduğu bir defter. Bundan böyle MM.

hafaza edilen bilgilerin niteliği ve arşivin hafızasındaki boşluklar, ister istemez hükümet aygıtının iradesiyle ve devletin bürokrasisinin ihtiyaçlarıyla bağlantılıdır. Devletle düzenli ilişkisi olanlar (bu uyumlu ya da çatışmalı bir ilişki olabilir), özellikle bürokrasi aygıtının mensupları, yerel ölçekte ya da devlet nezdinde bir nüfuza sahip aile ve kişiler arşivlerde kendine çok daha fazla yer bulur. Bu kitabın odaklandığı yıllar, Osmanlı Devleti'nin daha merkezi, modern ve bürokratik bir yapıya kavuşmakta olduğu dönemin parçasıdır. Tanzimat devletinin bu dönüşümü aynı zamanda kayıt tutma mantığında belli bir değişime yol açmış, bu da özellikle yeni kayıt türlerinin oluşturulmasıyla somut hale gelmiştir. Söz konusu değişim, bu çalışma özelinde hangi şahısları ve onlara dair ne tür bilgilerin kayıtlarda bulunabileceğini (ve bulunamayacağını) neredeyse baştan belirlemiştir. Bu bağlamda en çarpıcı örnek hiç kuşkusuz 1879'da oluşturulan ve memurlar hakkında gayet iyi tasnif edilmiş bilgiler içeren Sicill-i Ahval defterleridir.⁸ Kuleli ve özellikle Meslek vakasında hüküm giyen memurlardan, cezalarını çektikten sonra tekrar bürokrasiye dâhil olup 1879'dan sonra memur statülerini koruyabilenlerin mesleki geçmişi, eğitimi, kökeni, doğum tarihi ve ailesi hakkındaki bilgiler bu defterlerde kayıtlıdır. Bürokrasinin kendi mensuplarına yönelik dikkatinin artması Osmanlı memurlarının arşivlerde daha güçlü bir biçimde temsil edilmesine yol açmıştır. Osmanlı arşivlerinde sıradan bir kişi hakkında bu tür bilgileri bir araya getirmek her zaman mümkün değildir; dolayısıyla bu asimetri, Kuleli ve Meslek vakalarındaki memur sanıkları bu çalışmada daha görünür hale getirmiştir.

Osmanlı arşivlerindeki araştırmalarımın sonuna yaklaşıırken, arşivin hafızasının ve hafızasındaki boşlukların iki vakanın sanıklarının bu çalışmadaki görünürlüklerinin dengesini hem nicelik hem nitelik bakımından etkileyeceğini anlamıştım. Bu dengesizliği tamamen ortadan kaldıracak bir yöntem bilmiyordum, hâlâ da bilmiyorum. “Geçmişin, kaynakların bizi haberdar etmediği ve bizi haberdar etmediğinin bile farkında olmadığımız yüzlerinin var olmasının yarattığı zorluğun üstesinden gelebilmenin bir çaresi”⁹ var mıdır? Belli ki yok!

Kuleli ve Meslek muahedelerinin tespit edilmemiş mensupları hakkında herhangi bir şey söylemek ve yazmak haliyle imkânsızdı. Buna karşılık yet-

8 Sicill-i Ahval kayıtlarının yapısı ve oluşturulmasının tarihi için bkz. T. Mert, “Sicill-i Ahval Defterleri ve Buna Dair Yayınlanan Nizamnameler”, *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, n. 2, 2000, s. 97-111; T. Mert, “Sicill-i Ahval Defterleri ve Buna Dair Yayınlanan Nizamnameler II: Osmanlı Devleti Sicill-i Ahval Dairesiyle Şubelerine Ait Yönetmelik”, *Journal of Archival Studies*, 2001, URL: http://www.archimag.org/JAS/JAS2001/JAS03_05.shtml; G. Sarıyıldız, *Sicill-i Ahval Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi*, İstanbul, 2004; O. Bouquet, *Les pachas du sultan, essai sur les agents supérieurs de l'État ottoman (1839-1909)*, Paris, 2007, s. 47-105.

9 P. Veyne, *Comment on écrit l'histoire*, Paris, 1971, s. 30.

kili makamların belirlediği, ancak arşivlerde pek zayıf izleri bulunan aktörler için hâlâ umudum vardı. Ayrıntıları dikkatle değerlendirerek, arşivin bilinçli ve bilinçsiz ihmallerinin etkisini olabildiğince azaltmanın mümkün olduğunu düşünüyordum. Yukarıda belirttiğim gibi, bu çalışmanın hedeflerinden biri, dönemin muhaliflerine dair oldukça sınırlı olan bilgilerimizi arttırmaktı. Kuleli ve Meslek muahedeleri hakkında daha önceki çalışmaların hemen hepsi elebaşlarına odaklanmıştı. Diğer mensupların ise sadece isimleri biliniyordu. Bu çalışmada ise Kuleli ve Meslek'e ayrılan kısımlarda birer alt bölüm, adli takibata dâhil edilmiş herkesin biyografilerinin, toplumsal çevrelerinin ve aile profillerinin inşasına hasredilmiştir. Söz konusu bölümlerin, her iki vakanın birbirlerine orantılı bir biçimde sunulmasıyla sağlanabilecek “estetik görünümüne” zarar verme pahasına, sadece arşivlerde yeterince iyi temsil edilmiş olan şahsiyetleri tasvir etmekle yetinmedim. Aynı zamanda eldeki bilgilerin nitel ve nicel olarak tam bir portre çizmeye yetmediği şahsiyetler için de eskizler sunmayı tercih ettim. Eldeki bilgi kırıntılarını çeşitli bağlamlarla ilişkilendirerek ve yorumlarla çerçeveleyerek değerlendirmeye çabalayan bu ilk eskizleri, temel olarak arşivlerin görmezden geldiği kişileri unutulmaya terk etmemek, bu vakalardaki varlıklarını hatırlatmak ve vurgulamak amacıyla çizdim. Böylece hatırladıkları ve unuttuklarıyla arşivin tetiklediği dengesizliği en azından daha da derinleştirmemiş olduğumu umuyorum.

Siyasi vakaların tarihi söz konusu olduğunda, belgeleri üretenlerin siyasi çıkar ve perspektiflerinin içerikleri üzerindeki *doğrudan* etkisini de hiç kuşkusuz göz önünde bulundurmamak gerekir. Dava vesikaları (özellikle mazbatalar), sefaret raporları, Osmanlı ve Avrupa basınında Kuleli ve Meslek vakaları hakkında çıkmış olan haberler de kesinlikle bu kuralın dışında değildir. Tarafların her biri bu olayları, kendi çıkarlarına uygun bir yargıya varılmasına imkân verecek yönlerini öne çıkararak anlatır. Özellikle Kuleli örneğinde, Cumhuriyet tarihyazımı da –tıpkı olayın yaşandığı dönemin tarafları gibi– bu vakada bir siyasi fayda arar ve bulur. Bugün Kuleli Vakası'na dair en yaygın yorum, imparatorluğun tarihini “gericiler” ile “ilericiler” arasındaki bir çatışma olarak gören bu tarihyazımının ürünüdür. Kuleli ve Meslek vakalarıyla ilgili bölümleri yazarken, olayların faillerinin istek ve eylemlerini daha görünür hale getirebilmek için ilgili belgelere ve tarihyazımına etki etmiş döneme ve sonrasına ait çeşitli siyasi faktörleri ortaya koymaya bilhassa önem verdim. Burada sunulan bilgilerin menşeyini (başka bir deyişle metnin kaynaklarını) sadece dipnotlarda değil, sık sık ana metinde de zikrederek okuru arşiv dolayımının varlığına dair uyanık tutmaya çalıştım. Belgeler hiç kuşkusuz birer “kanıttı”; fakat bu kanıtların kökenlerine daha fazla görünürlük kazandırarak “yegâne hakikat” ile “çoğul gerçekler” arasındaki kri-

tik farka okurun dikkatini çekmeyi ve “fiilen sonsuz” olan “tarihsel gerçeklik” alanında bulunduğumuzu hatırlatmayı amaçladım.¹⁰

Bölümler ve temel kaynaklar

Kitabın bölümlerinin içeriğine geçmeden önce alt bölümlerin genel yapısından bahsetmem gerekiyor. Yukarıda ortaya koymaya çalıştığım gibi bu proje baştan beri biri kavramsal, diğeri olaya dair olan iki boyutlu bir şekilde tasavvur edilmiştir. Çalışmanın kavramsal boyutu, siyasi yapının evrimi temasıyla ve özellikle bu evrimin padişahın konumu ve rolü, siyasi muhalefetin formu, zihniyeti, kaynakları ve imkânları üzerindeki etkisiyle ilgilidir. Olaya dair yönü ise, hükümdarın öldürülmesine ya da hal’ine sebep olabilecek hadiselerle odaklanmaktadır. Burada amaç bir yandan çok katmanlı, çok kapılı, yapısal unsurlarla ilgilenen bir metin oluştururken, diğer taraftan tekillikleri, mikro unsurları keşfetmek ve sunmak için vazgeçilmez olduğunu düşündüğüm olaylara dayalı bir anlatı üslubunu korumaktır. Bir anlamda iki ayrı yazma zamanı ve temposuna ihtiyaç doğuran bu iki yönlü ilginin, yazma işini hatırı sayılır derecede zorlaştırdığını teslim etmem gerekiyor. Kuşkusuz çalışmanın olaya dair boyutuyla kavramsal boyutunu birbirinden tamamen ayırmayı tercih etmek de mümkündü. Fakat bu durumda ele alınan vakaların tarihine ilişkin kısımların “kanıtların takdimine” dönüşme riskinin yanı sıra bölümler arası geçişlerin de zorlaşması ihtimali vardı. Olayların tarihini hazır kavramsal sorulara cevap vermek için bir araç hâline getirmemek ve çalışmanın olaylara dair kısmının kavramsal çerçeveye daha dinamik bir şekilde müdahil olmasını sağlamak için bu iki boyutu birbirinden ayırmamayı tercih ettim.

Ne var ki bu seçeneğin getirdiği bir başka risk daha vardı: Olay anlatılarının aralarına yerleştirilmiş uzun kavramsal tartışmalar (ya da tersi) anlatıyı parçalayabilir ve takip edilmesi zor bir metnin ortaya çıkmasına neden olabilirdi. Bundan olabildiğince kaçınabilmek için¹¹ ana-bölümler öncelikle vakaların tarihinin, ele alınan konuların mikro unsurlarına da yer verilecek bir biçimde –ama öte yandan pek tabii baştaki soruları da takip etmeye dikkat edecek şekilde– yeniden kurgulanmasına ayrıldı. Bölümlerin geri kalan kısımları ise vakaların bu yeniden kurgulanmış tarihlerinin ortaya çıkardığı, özellikle söz konusu olayların kökenleri ve siyasi gerekçeleriyle il-

10 Siegfried Kracauer, *Tarih: Sondan Bir Önceki Şeyler*, T. Birkan (çev.), İstanbul, 2014, s. 65: “... tarihsel gerçeklik sonsuzdur, gittikçe daha gerilere kaçan bir karanlıktan çıkıp açık uçlu bir geleceğe doğru uzanmaktadır”.

11 S. Kracauer’in yazdığı gibi, mikro boyut ile makro boyut arasındaki döngünün zorluklarını aşmak imkânsızdır (S. Kracauer, *Tarih*, s. 146). Ben de tarihyazımının bu meşhur sorununa bir çözüm bulduğumu hiçbir şekilde iddia ediyorum değilim.

gili temaların analizine odaklanmaktadır. Ayrıca çapraz referanslar kullanarak metin boyunca kavramsal temaları geliştirmeye çalıştım. Bu referansların da okurun kavramsal tartışmaların seyrini daha rahat takip etmesini sağlayacağını umuyorum.

Kitap iki alt bölümden oluşan bir girizgâhla başlıyor: Bu kısımda amaçlanan, çalışmanın kavramsal temellerini ortaya koymak, tarihsel alanın zeminini hazırlamak, özgünlüklerini ve siyasi etkilerini daha iyi kavrayabilmek için Kuleli ve Meslek vakalarını tarihsel bağlamları içinde tekrar değerlendirmektir. İmparatorluk tarihinin 1622'deki ilk padişah katlinden, 1808'deki sonuncusuna kadar geçen yaklaşık iki yüz yıllık bir döneminin gözden geçirildiği birinci alt bölümde, birbirini izleyen hal' vakalarına odaklanılmakta ve bu vakaların imparatorluğun geçirdiği ekonomik, idari, siyasi dönüşümler; özellikle Osmanlı padişahının meşruiyeti ve kutsiyeti meselesi hakkında ne gibi ipuçları verdikleri değerlendirilmektedir. Bu bölüm matbu birincil kaynaklara (kronikler ve seyahatnameler gibi) ve ikincil kaynaklara (dönem ve olaylar hakkında hazırlanmış olan kitaplara, tezlere ve makalelere) dayanmaktadır. Bir padişahın öldürülmesi ya da tahttan indirilmesiyle sonuçlanan hemen bütün isyanlar tarihçiler tarafından incelenmiştir ve mevcut çalışmalar bize bazı analiz şemaları ve çok değerli veriler sunmaktadır. Ne var ki yapılmış olan analizler genellikle araştırmalarda ele alınan olay ya da dönemle sınırlıdır. Cemal Kafadar'ın da kısa süre önce vurgulamış olduğu üzere henüz İstanbul isyanlarının tamamını çalışmaya teşebbüs eden olmamıştır.¹² Bu ilk alt bölümde bir yandan padişah devirmiş İstanbul isyanlarının bir tipolojisi oluşturulmaya, her bir isyanın özgün tarafları, işleyiş şekilleri tespit edilmeye çalışılırken, diğer yandan bu vakalardaki değişimi diyakronik perspektif içinde kavramaya imkân verecek bir dönemlendirme oluşturulmaya çalışılmıştır.

Girizgâhın ikinci alt bölümünde, Yeniçeri Ocağı'nın lağvını takiben hükümet etme anlayışında meydana gelen belli başlı dönüşümler ortaya konulmakta ve Kuleli ile Meslek vakalarının baş göstereceği Osmanlı siyasi alanındaki temel değişimlerin tespitine çalışılmaktadır. Osmanlı Devleti'ni giderek daha rasyonel, hukuka dayalı ve merkezi bir devlet hâline getirmeyi hedefleyen yeni yönetim stratejisinin siyasi sonuçları bu bölümün odağını teşkil etmektedir. Reformlar siyasi muhalefet olanaklarını ne şekilde etkilemiştir? Söz konusu değişim Osmanlı tebaasının (ki tebaa giderek "proto-vatandaşlar" olarak nitelendirilebilir özellikler kazanmaktadır) siyasi alana müdahalesini ne ölçüde meşrulaştırmıştır? Bu gibi sorulara cevap aramanın yanı

12 C. Kafadar, "Janissaries and Other Riffraff of Ottoman İstanbul: Rebels without a Cause", *IJTS*, c. 13, n. 1-2, 2007, s. 123.

sıra, yeni yönetim araç ve tekniklerinin padişahın yeni bir sembolik rol üstlenmeye başlamasında nasıl etkili olduğunu ve padişahın kutsiyetinin algılanışını nasıl değiştirdiğini göstermek de bu alt bölümün amaçları arasındadır.

Bu girizgâhı takip eden bölümün tamamı, “yeniçeri-sonrası” dönemde, amacı Osmanlı padişahını devirmek, hatta öldürmek olan ilk siyasi gizli teşekküle ayrılmıştır. Kuleli Vakası’nı ele alan bu bölümün temel kaynakları sanıkların istintaknâmeleri, Fransız ve İngiliz sefaretlerinin yazışmaları ve dönemin gazeteleridir. Kulesi Vakası istintaknâmeleri iki temel özelliğe sahip belgelerdir. Bu özelliklerden birincisi, vaka hakkındaki tarihyazımıyla ilişkilidir. Burada ilk defa incelenecek olan söz konusu istintaknâmeler, yaklaşık bir asırdan beri Osmanlı arşivlerinde aranmış, hatta *bulunamaz* olarak nitelendirilmiş belgelerdir.¹³ İstintaknâmeler sanıkların ifadelerini ve muahedenin bilinmeyen pek çok yönünü ortaya koyan veriler sunmaktadır. Belgelerin ikinci özelliği ise genel olarak Osmanlı tarihyazımıyla ilişkilidir. Sorguların kayda geçirilmesi 19. yüzyılda, adli reformlardan sonra başlamış bir pratiktir. İçerikleri son derece ilginç olmasına rağmen istintaknâmeler Osmanlı tarihçileri tarafından şimdiye kadar oldukça az kullanılmıştır.¹⁴ Dolayısıyla Kuleli Vakası’na ait istintaknâmelerin şekil ve muhteviyatını kısaca tanıtmak faydasız olmasa gerek.

Kırk bir sanığın istintaknâmeleri yirmi dört defterde muhafaza edilmiştir. Bütün sorgular sanığın kimliğiyle ilgili sorularla başlar (isim, baba ismi, memleket, vb.); sanıkla muahede arasındaki bağları, sanığın muahededeki yeri ve işlevini, nihayet muahedenin niyet ve tasarılarını tespitiye yönelik sorularla devam eder. Sanıkların ifadelerine bağlı olarak sorular elbette farklılık göstermektedir. Bazen ifadeleri birbiriyle çeliştiğinde, sorgulardan sorumlu heyet söz konusu sanıkları yüzleştirir. İstintaknâmelerde bu yüzleşmelerin

13 Örneğin Yusuf Akçura 1933’te şöyle yazmıştır: “Takvimi vakayı’den istintaknâme ve mahkeme evrakı mevcut olduğu anlaşılıyor; işte bu aslı menabi bulunup tetkik edilmek lâzımdır” (Y. Akçuraoğlu, *Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi [5inci tedaris senesi]*, Ankara, 1933, s. 52). İstintaknâmelerden sadece biri –farklı bir kodla arşivlenmiş olan (BOA, İ.DH. 443/29258) 20 numaralı sanık Hacı Mehmed’in ki– Florian Riedler tarafından bulunabilmiştir: “Opposition to the Tanzimat State, Conspiracy and Legitimacy in the Ottoman Empire, 1859-1878”, doktora tezi, University of London (SOAS), 2003. Florian Riedler’in tezi, gözden geçirilmiş haliyle 2010’da, bu çalışmanın yayınlanmak üzere teslim edilmesinden sonra kitap olarak basılmıştır. Dolayısıyla buradaki referanslar yayınlanmış olan bu kitaba değil, teze aittir (F. Riedler’in kitabı için bkz. *Opposition and Legitimacy in the Ottoman Empire. Conspiracies and Political Cultures*, New York, 2010).

14 Az sayıda örnek arasında şu eserleri sayabiliriz: I.H. Uzunçarşılı, “V. Murad’ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi”, *Bellekten*, c. 8, n. 30, 1944, s. 245-328; *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara, 1967; “Midhat ve Rüştu Paşaların Tevkiflerine Dâir Vesikalar”, Ankara, 1987; M. Toksoy, “İstintaknâmelere Göre II. Fırka-i İslahiye Harekâtı ve Sonuçları”, M. Tekin (ed.), *VI. Hatay Tarih ve Kültür Sempozyumu, Antakya, 19-20 Nisan 2002*, Antakya, 2004; S. Bingöl, *Hırsova Kazâ Deâvi Meclisi Tutanakları (Nizamiye Mahkemeleri Tutanaklarına Bir Örnek)*, Eskişehir, 2002; C. Kırılı, “Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi”, *Tarih ve Toplum*, c. 4, 2006, s. 45-119.

özetleri de mevcuttur. İstintaknâmelerin sonunda metnin sanığa tekrar okunduğunu tasdik eden bir not bulunur. Notun altında da sanığın imzası, mühürü ya da parmak izi bulunmaktadır.¹⁵ Sanığın düzeltmeler ya da değişiklikler talep etmesi durumunda bunlar da söz konusu notun altında belirtilmiştir.

Kitabın bu bölümünde kullanılmış olan diğer temel kaynaklara gelecek olursak; diplomatik yazışmalar ve gazeteler tarihçiler tarafından gayet iyi tanınan ve yaygın olarak kullanılan kaynaklardır. Kulesi Vakası bağlamında sadece bu kaynakların birbirine çok benzer bilgiler içerdiğini ve Osmanlı belgelerinde olmayan verilere buralarda ancak nadiren rastladığımı söyleyebilirim.¹⁶ Kuleli Vakası'nda söz konusu diplomatik belgeleri ve dönemin gazetelerini önemli kılan başka sebepler vardır: Bu kaynaklar öncelikle Fransa ve İngiltere'nin vaka karşısında benimsedikleri tavrı göstermektedir. Ayrıca Bâb-ı Âlî'nin sefaretlere, Osmanlı ve Avrupa kamuoyuna olayı ne şekilde anlattığını, nihayet dolaşıma sokulan farklı anlatıların arkasındaki siyasi beklentileri görmemizi de sağlarlar.

Kuleli'ye ayrılan bu bölüm, olayın meydana geldiği döneme ve sonrasında ait mevcut farklı yorumların tanıtıldığı ve sınıflandırıldığı bir alt bölümle başlamaktadır. Ağırlıklı olarak bu çalışma sırasında ortaya çıkarılmış belgelere dayanmakta olan ikinci alt bölüm, doğuşundan tutuklamalara kadar muahedenin “tarihinin” yeniden kurgulanmasına hasredilmiştir. Üçüncü alt bölüm diplomatik kaynaklardan ve istintaknâmelerden hareketle muahedeye atfedilen barışçıl ya da şiddet içeren “itaatsizlik” projelerini tanıtmakta ve analiz etmektedir. Dördüncü alt bölümde ise davanın sanıklarına –yani Kuleli muahedesiyle herhangi bir ilişkisi tespit edilmiş, bu işin doğrudan bir parçası olmuş ya da isyancılar tarafından potansiyel üye olarak görülmüş şahıslara– odaklanılmıştır. Burada önce sanıklara dair bazı temel veriler; özellikle yaşları, meslekleri, doğum yerleri ya da kökenleri bir tablo halinde sunulmuştur. Ardından bazı sanıkların portreleri, özellikle de arşivlerin hakkında ek bilgi sağladıkları daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Böylece, gizli muahedeyi oluşturan (ya da oluşturabilme potansiyeli görülmüş) kişilerin toplumsal profillerinin anlaşılması amaçlanmıştır. Takip eden alt bölümde muahedenin organizasyon şeması şekillendirilmekte; özgün yönlerinin, işleyiş mantığının ve nihayet mensuplarını birbirine kenetleyen çeşitli toplumsal bağların ortaya çıkarılmasına çaba harcanmaktadır. Altıncı alt bölüm, sanıkların söylem ve ilişkilerinden yola çıkarak muahedenin siyasi düşünce haritasında *hinterlandı* teşkil eden beş ana unsuru tespit ve analiz etmekte-

15 Bu not ya da sanığın tasdikini gösterir işaretin her sayfanın altında bulunduğu örnekler de mevcuttur.

16 Yine de Fransız sefaretî yazışmaları arasında İngiliz sefaretininkilerle kıyaslanmayacak kadar zengin ve ayrıntılı raporların bulunduğunu belirtmek isterim.

dir. Devletin merkezileşmesi, Nakşibendi-Halidi tarikatı, Şeyh Şamil'in Kafkasya'daki direnişi, 1848 Macar devrimcileri ve Tanzimat, bu bölümde özel olarak Kuleli Vakası'nın, genel olarak Osmanlı'da siyasi alanın üzerindeki doğrudan tesirlerini göstermek ve olası etkilerini tartışmak üzere ele alınmaktadır. Son alt bölümde ise Kuleli Vakası'nın Osmanlı siyasi hayatı ve zihniyet evreni, özellikle de padişahın kutsallığı ve dokunulmazlığı üzerindeki etkileri ortaya konulmaktadır.

Kitabın üçüncü ve son ana-bölümü, Osmanlı makamları tarafından 1867 Haziranı'nda dağıtılmış olan Meslek, *İttifak-ı Hamiyyet*, *Türkistan'ın Erbâb-ı Şebabi*, *Jeune Turquie* partisi, *Yeni Osmanlılar*, *Üss-i Medeniyet* ve nihayet *Veliefendi Cemiyeti* isimleriyle tanınan gizli cemiyete vakfedilmiştir. Bölüm, atfedilen her bir ismin anlamını ve bizatihi bu kadar çok ismin neden var olduğunu tartışan bir alt bölümle başlamaktadır. Söz konusu bölümde ayrıca gizli cemiyete yakıştırılan isimler üzerinden vakaya dair yapılmış temel yorumlar, döneminde ve sonrasındaki siyasi etkenlerle ilişkileri de işaret edilerek ortaya konulmaktadır. Bir önceki ana-bölüme benzer bir yapıda ilerleyen bu ana-bölümde de ikinci alt bölüm söz konusu gizli cemiyetin (bundan böyle Meslek) ve isyan planının tarihinin yeniden inşasına ayrılmıştır. Bu bölümün ve burada kurgulanan Meslek tarihinin dayandığı kaynaklar İngiliz ve Fransız diplomatik raporları, gazeteler, olayın çağdaşı, gazeteci Ebüzziya Tevfik'in yazdıkları ve en önemlisi vakanın mahkeme mazbatasıdır. Diplomatik kaynaklar ve gazeteler konusunda yukarıda Kuleli bağlamında belirtilmiş olan hususlar Meslek vakası için de geçerlidir. Ebüzziya Tevfik'in anlatısı ise son derece ilginç ve ayrıntılı, ancak doğrulanması da bir o kadar zor bilgiler vermektedir. Olaylardan yaklaşık kırk yıl sonra, İkinci Meşrutiyet'in ilanının ardından kaleme alınmış olan bu metinde hatalı bilgilerin (hafızanın doğal boşluk ve yanlışlarından kaynaklanan) yanı sıra, anlaşılan bazen yazarın romansı üslubunun gereklerine ve devrin siyasi beklenti ve ihtiyaçlarına göre uydurulmuş bazı ayrıntılar mevcuttur. Bu bölümün son temel kaynağı Meslek davasının mazbatasıdır.¹⁷

Sanıkların sorgusundan sorumlu olağanüstü bir heyet tarafından hazırlanmış bir tür rapor olan mazbata başlıca üç bölümden oluşur: Olayların özetlendiği giriş bölümü, ardından her bir sanığa verilen hükmün sorgu sırasındaki ifadelerinden alıntılarla gerekçelendirildiği ikinci bölüm; nihayet, tüm sanıkların padişahın onayından sonra kesinlik kazanacak cezalarının dökümünün yapıldığı son bölüm. Bu davaya ait istintaknâmeler elimizde bulun-

17 Meslek vakasına ait mazbatanın Latin harflerine aktarılmış hali M. Kaya Bilgegil tarafından 1976'da yayımlanmıştır (bkz. M.K. Bilgegil, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I: Yeni Osmanlılar*, Ankara, 1976, s. 372-394, bundan böyle MKB). M.K. Bilgegil'in transkripsiyonunu orijinal belgeyle karşılaştırarak kullanacağım (BOA, MM, c. 10, s. 47-56).

madığından, sanıkların ifadelerinden alıntılar içeren söz konusu mazbata olayın başlıca aktörlerine ait sözleri aktaran yegâne belge olarak gizli teşkilatın tarihinin yeniden inşası için daha fazla önem kazanmaktadır. Ancak mazbatada sanıkların sesini duymak, istintaknâmelerde olduğundan daha zordur. Belgenin dolaylı üslubu, özellikle belgenin giriş bölümünde, sorgu heyetinin olayları özetlediği kısmın satır aralarında gizlenen siyasi amilleri belirlemeyi daha elzem hale getirir. İşte bu nedenle Meslek'in tarihinin inşasına hasredilmiş olan ikinci bölüm, dönemin ilgili siyasi olaylarının ve etkenlerinin tanıtılıp analiz edilmesi işlerini de üstlenmiştir.

Üçüncü alt bölüm, davanın sanıkları üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu kısımda, Kuleli Vakası'na ayrılmış bölümünde olduğu gibi, sanıklara dair temel bilgiler bir tablo halinde sunulduktan sonra sosyal, ekonomik ve ailevi profillerinin betimlenmesine ve sınıflandırılmasına gayret edilmiştir. Bunu takip eden dördüncü alt bölüm, cemiyetin işleyişine ve üyeleri arasındaki ilişkilere ayrılmıştır. Burada Meslek'in tertibatını daha iyi anlamak için ilişkiler bir şema halinde ortaya konulmuş, ardından şemanın görünür hale getirdiği birtakım kümelerin işlevleri ve özellikleri analiz edilmiştir. Beşinci alt bölümde ise mazbatada sanıkların ifadelerinden yapılmış alıntılardan ve olayın çağdaşlarının naklettiklerinden yola çıkılarak Meslek'in siyasi *hinterlandında* öne çıkan ana unsurlar belirlenmiş ve analiz edilmiştir. Söz konusu siyasi art-alan, dört temel bileşenden oluşmaktadır: Millet sisteminin yeniden düzenlenmesi, tercüme odaları, muhalif Osmanlı basını ve özellikle Fransa ve İtalya'da, en yoğun olarak 1815-1830 arasında faaliyet göstermiş olan gizli bir cemiyet olan *Carbonari*. Son alt bölümde ise Meslek cemiyetinin Osmanlı siyasi hayatı ve zihniyet evreni üzerindeki etkisi sorgulanmaktadır. Cemiyetin en önemli etkisi, tutuklanmaktan kaçarak kurtulmuş üç kurucusu aracılığıyla Yeni Osmanlıların doğuşunda dolaylı bir rol oynamış olmasıdır. Üç kurucusunun Meslek'ten sonraki hayatlarındaki önemli dönüm noktalarını ve siyasi tecrübelerini anlatan bir girişle başlayan bu son alt bölüm, Meslek'in eski önderinin Paris ve Cenevre'de çıkarttığı gazetelerde yayınlanmış Meslek sonrası yazılarının bir analiziyle sona erer.

Kitabın sonuç bölümü ise, okuru, üç ana-bölümde ortaya konulmuş olan unsurları sentezlemeye yönelik bir biçimde düşünmeye davet etmektedir. Sanıkların sosyo-kültürel ve mesleki profillerinden, iki muahedenin temel taleplerinden ve isyan stratejilerinden yola çıkarak Kuleli ile Meslek'in kıyaslandığı bu bölümde, iki muahedenin ortak özellikleri ve farkları kendi bağlamlarında değerlendirilmiştir. Bu bölümde ayrıca bu muahedelerin ortaya çıkmasıyla imparatorluğun geçirdiği belli başlı toplumsal, ekonomik, idari ve siyasi dönüşümler arasındaki olası ilişkiler vurgulanmakta; bu muahedelerin dönemin Osmanlı Müslüman kamuoyunu temsil eder bir karaktere sa-

hip olup olmadığı tartışılmaktadır. Kuleli ve Meslek'le beraber, bir padişahın hal'i ya da katliyle sonuçlanmış olan eski İstanbul isyanlarının da hesaba katıldığı sonuç bölümünde, aynı zamanda 17. yüzyıldan itibaren tahttan indirme biçimlerindeki devamlılıklar ve yenilikler tespit edilmektedir.

* * *

Birinci Bölüm'e geçmeden önce bu çalışmanın hazırlandığı yıllarda büyük bir cömertlikle bana değerli yardımlarda bulunan herkese teşekkür etmek isterim. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Paris Şehir Arşivi (Archives de Paris), Londra'daki Public Record Office çalışanlarına, MSH, INALCO, BNF ve İSAM kütüphaneleri personeline minnettarım. Aynı şekilde dört yıl boyunca aldığım doktora bursu için Yüksek Öğretim Kurulu'na ve Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'ne –başta bölüm başkanları Esin Küntay ve Ali Akay'a–; ayrıca bu kitabın yayınlanması için gerekli desteği sağlayan CETOBAC'a (Centre d'études turques, ottomanes, balkaniques et centreasiatiques, UMR 8032; Türk, Osmanlı, Balkan ve Ortaasya Çalışmaları Merkezi) teşekkür borçluyum.

Uzun yıllar süren araştırma ve yazma sürecinde bana destek olan tez danışmanım François Georgeon'a; değerli eleştirileriyle katkı sağlayan ve beni tezimi yayınlamaya teşvik eden tez jürimin üyeleri Gilles Veinstein, Maurus Reinkowski, Nathalie Clayer, Olivier Bouquet ve Suraiya Faroqhi'ye; paha biçilmez entelektüel desteklerini benden esirgemeyen hocalarım Edhem Eldem ile Meral Özbek'e; Kürdistan'daki Nakşibendi-Halidi tarikatı hakkındaki bilgilerini benimle paylaşan Halkawt Hakim'e; Arap harfli Türkçe belgeleri okurken karşılaştığım sorunları aşmam için destek veren Dilek Desai'ye, Kaya Şahin, Işık Tamdoğan, Muammer Ülker'e; sırf dostluğun hatırına, müsveddeleri daha açık ve anlaşılır hale getirmek gibi yorucu bir işi üstlenen Camille Floriot, Sylvie Gangloff, Noémi Lévy, Işık Tamdoğan'a; eleştirileri ve uyarılarıyla bana büyük fayda sağlayan küçük bir tartışma grubu oluşturan Dilek Akyalçım Kaya, Alp Yücel Kaya, Başak Tuğ ve Tülin Ural'a; ve yıllar boyu yanımda olan, bu uzun soluklu çalışmada kendimi yalnız hissettirmeyen diğer arkadaş ve meslektaşlarım Banu Öztürk, Bernard Vanderick, Buket Kitapçı Bayrı, Başak Demir, Ebru Aykut Türker, Ebru Bulut, Elif Yılmaz, Enes Kabakçı, Erdal İpek, Gülçin Tunali Koç, Güneş Işıksel, Haldun Bayrı, Haşim Koç, Ileana Moroni, Julien Cunillera, Kağan Güner, Kerem Ünüvar, Lale Abel, M. Süreyya Su, M'hamed Oualdi, M'bark Wanaim, Mehmet Beşikçi, Mezher Yüksel, Rita Koryan, Saadet Özen, Seda Altuğ, Takeshi Kojo, Tanıl Bora, Timour Abel, Türker Öztürk, Yaprak Aydın, Zehra Gülbahar Cunillera, Zeynep Altok, Zeynep Savaşçın'a ve son olarak sonsuz desteği için bütün aileme en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Bu uzun girişin sonuna, Türkçe baskı için birkaç cümle eklemek isterim. Evvela, İletişim Yayınları'na kitabı Türkçe yayınlanmaya değer buldukları ve çevirinin tamamlanmasını da sabırla bekledikleri için minnettirim. Kitap umduğumuzdan geç, ama hem tarihçi hem çevirmen olan Saadet Özen'in dikkatli Türkçesiyle, kelime hazinesiyle zenginleşerek tercüme edilmiş oldu. Arkadaşlık hukukumuzda sığınarak metinde çeviri sonrası yaptığım düzenlemeleri ve keyfi kelime tercihlerimi sineye çektiği için sevgili Saadet'e ayrıca müteşekkirim. Kitabın son okumasını itina ile yapan Gelengül Erkara'ya da teşekkür borçluyum.

Kitabın tercümesinde metnin insicamını korumaya özen göstermekle beraber, bazı küçük değişiklikler yaptım. Öncelikle Fransızca baskıda bazen sadece meramı aktarılmış olan Türkçe belge ve dönem kaynaklarından pasajları, tam ifadeleri ve kelime tercihlerini görebilmenin Türkçe okur için önemli olduğunu düşünerek, orijinal halleriyle metnin içine taşıdım. Arşiv belgelerinden yapılmış alıntuların transkripsiyonunu bir kez daha gözden geçirerek bazı hataları düzelттіm. Türkçe baskı için gereksiz bulduğum açıklamaları kaldırdım, bazı editoryal müdahaleler için de kendime müsaade verdim. Metnin böylece Türkçe okur için hem daha işlevsel hem de daha akıcı bir nitelik kazanmış olduğunu umuyorum.

BİRİNCİ BÖLÜM

**Hal' Vakaları
ve Yönetim Stratejilerinin
Dönüşümü**

II. OSMAN'DAN IV. MUSTAFA'YA, OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA HAL' VE PADİŞAH KATLİ VAKALARI (1622-1808)

Bu çalışmanın odağında bulunan “yeniçeriler-sonrası” dönemde, Osmanlı padişahını devirmeyi (hatta öldürmeyi) hedefleyen ilk iki isyan girişiminin elbette imparatorluğun tarihindeki ilk teşebbüsler değildir. Osmanlı tarihi birçok defa padişahların katledildiğine dahi tanık olmuştur.¹ Dahası bu vakalar araştırmamızın merkezinde yer alan 19. yüzyıldaki teşebbüslerden çok daha meşhurdur. Kuleli ve Meslek muahedelerini imparatorluğun uzun tarihinin çerçevesi içerisinde kavrayabilmek için, ilerleyen sayfalarda 17. yüzyıldan 19. yüzyılın başına kadar uzanan dönemde meydana gelmiş padişah katli (II. Osman [1622], İbrahim [1648], III. Selim [1807] ve IV. Mustafa [1808]) ve hal' vakalarının (I. Mustafa'nın 1618'de ve 1623'te, IV. Mehmed'in 1687'deki hal'i; II. Mustafa'nın 1703'te, III. Ahmed'in 1730'da tahttan çekilmesi)² izini süreceğiz.

Bu bağlamda ilk olarak padişaha karşı isyanların genel özelliklerini, ardından her birinin kendine has yönlerini tespit edeceğiz. Hal' vakalarının tarihi, imparatorluğun idari ve ekonomik sisteminin gelişimi üzerine değerli ipuçları sağladığı gibi, siyasetin yapısı, düzeni ve yazısız kuralları hakkında da bilgi verir. Yine bu tarih, Osmanlı padişahının meşruiyetinin ve kutsiyetinin ne şekilde evrildiğine, iki yüzyıl boyunca bu kutsiyete el uzatmaya ce-

- 1 Siyasi ve idari iktidarı koruyabilmek için henüz tahta çıkmamış olan şehzadelerin öldürülmesi demek olan kardeş katli vakaları, burada işaret edilen padişah katli (*régicide*) tanımının kapsamı dışındadır. Buna karşın, bir isyanın baskısı altında tahttan indirilmiş padişahlara yönelen katil ve kardeş katli vakaları, III. Selim ya da IV. Mustafa örneklerinde olduğu gibi, bu çerçeveye dâhil kabul edilmiştir.
- 2 Bu örneklerde hal' edilmek ile tahttan çekilmek arasındaki fark, ikinci durumda tahttaki padişaktan baskıyla, tahttan feragat edeceğine dair bir rıza alınmasından ibarettir (Osmanlı tarihindeki “gerçek” tahttan çekilme vakaları için bkz. A.D. Alderson, *The Structure of Ottoman Dynasty*, Oxford, 1956, s. 54-58).

saret edenleri bekleyen kadere dair sorgulamalara da zemin hazırlayacaktır. Bu bölümde bir araya getirilecek olan verilere dayanarak kurulacak diyakronik bakış açısı, Kuleli ile Meslek'i imparatorluğun uzun tarihi içinde değerlendirebilmek, bu sayede muhalefet mantığındaki devamlılıkları ve yenilikleri belirleyebilmek için elzemdir.

Padişah katli devrinin başlangıcı: II. Osman'ın öldürülmesi (1618-1622)

*Fî 8 Receb-ül mercub 1031. Eğerçe bu vakıa-ı mevhuşe iradından
ise bu babda sukût etmenin lütfü artık idi.³*

Vakanüvis İbrahim Peçevi (1574-1650?) II. Osman'ın katlini anlatmaya, bu üzücü olay hakkında konuşmanın zorluğunu tespit ederek başlar. Peçevi'ye göre konuşmaktansa susmak yeğdir. Sadece cinayetin içerdiği şiddet değil, ilk defa bir padişahın katledilmiş olmasının yarattığı şaşkınlık da sessizliğe neden olur.⁴ Padişahı öldürme fikri 1622'deki bu vakadan önce de kuvvetle muhtemel birilerinin aklına gelmiş olsa gerektir, fakat eyleme geçmeye kalkışan olmamıştır.⁵

Basit bir Osmanlı tarihi kronolojisine bakınca bile, II. Osman'ın öldürülmesinden önceki yıllarda vezirlerin ve saray efradından kimselerin infazıyla sonuçlanan isyanların sıklaşmaya başladığı kolaylıkla fark edilebilir. Bu tip isyanlar, takip eden dönemde, padişahı siyasi anlamda hareketsiz hale getirerek, hatta devrilmesine ya da infazına yol açarak daha da ileri bir boyuta varmıştır. II. Osman'ın katli, ardından gelen dönemdeki isyanlar için yeni

3 İbrahim Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, c. 2, İstanbul, 1283/1866-67, s. 380.

4 Daha önce öldürülmüş olan Osmanlı padişahları olmuştur. Sözelimi I. Murad 1389'da, Kosova Muharebesi'nin ardından hançerlenmiş, II. Bayezid oğlu Selim'e tahtı bıraktıktan sonra, rivayetlere göre oğlu tarafından zehirletilerek öldürülmüştü. Bununla birlikte, II. Osman'a kadar infaz edilen ya da bir karışıklığın veya isyanın neticesinde hayatını kaybeden bir Osmanlı padişahı yoktur.

5 Öncelikle, Osmanlı tarihi babalarını tahttan indirmeye niyetlendiğinden şüphe edilen şehzadelere yabancı değildir. Örneğin Şehzade Mahmud babası III. Mehmed'in (1595-1603) yerine geçmeyi istemekle suçlanmış, babasının emriyle boğdurtulmuştur (I.H. Uzunçarşılı, "Üçüncü Mehmed'in Oğlu Şehzade Mahmud'un Ölümü", *Belleten*, c. 24, s. 94, 1945, s. 263-267). Bunun dışında Selânikî ve Hasanbeyzade gibi vakanüvislerin kaydettiği üzere, 1589 ve 1603'teki ayaklanmalar sırasında askerler tahttaki padişahı, talepleriyle daha fazla ilgilenen yeni bir padişah bulabileceklerini söyleyerek tehdit etmişlerdir, bkz. B. Tezcan, "Searching for Osman II: A Reassessment of the Deposition of the Ottoman Sultan Osman II (1618-1622)", doktora tezi, Princeton University, 2001, s. 257, 397, n. 113 (Baki Tezcan'ın tezine dayanan kitabı 2010 yılının sonunda, bu çalışmanın yayınlanmak üzere teslim edilmesinden sonra yayınlandı. Dolayısıyla burada dipnotlarda kitaba değil [*Second Ottoman Empire. Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge, 2010] teze referans verilmiştir). İleriye vurgulanacağı üzere, padişahı tahttan indirme –hatta öldürme– fikri, Osmanlı tarihindeki ilk padişah katli vakasından önceki yirmi-otuz yıllık sürecin siyasi tahayyülünün çok dışında gibi görünmemektedir.

bir tahayyüle zemin yaratır. Padişahlar ve isyancılar artık isyanların hükümdarın hayatına kastedebileceğini bilmektedirler. Siyasi tahayyüldeki bu değişim sadece tarihi bir olaya ve bu olayın sembolik değerine bağlı olarak meydana gelmiş değildir. II. Osman'ın öldürülmesi toplumsal ve ekonomik gelişmelerle devletin siyasi dengesinde meydana gelmiş olan sarsıntıların bir tezahürüdür.⁶ İlk padişah katli vakası iktidar ilişkilerinde can alıcı bir değişimin varlığına işaret etmekte ve Osmanlı padişahı kültürüne ait tabulardan birinin sorgulanır hale gelmiş olduğunu göstermektedir.

İlk padişah katli vakasının tarihsel arka planı

Arka arkaya gelen ekonomik krizler ve “fiyat devrimi” olarak adlandırılan olağanüstü enflasyon, 16. yüzyılın ikincisi yarısından 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemde Avrupa tarihine damgasını vurmuştur.⁷ “Dünya çapındaki” bu krizler 16. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda da yüksek enflasyonla beraber derin bir biçimde hissedilmiştir.⁸ 1580'lerin ikinci yarısı, akçenin resmi olarak sert bir şekilde devalüe edilmesine, ardından paranın içindeki gümüş miktarının büyük oranda azaltılmasına tanık olmuştur.⁹ Ekonomik kriz, beklenebileceği üzere büyük bir hızla siyasi

- 6 G. Veinstein ile N. Vatin'in tespit ettiği üzere II. Osman'ın katli takip eden iki yüzyılda on dört padişahın yedisi tahttan indirilmiştir. Veinstein ve Vatin, II. Osman vakasının Osmanlı hanedanının tarihinde bir kırılma anı olduğunun, dönüşü olmayan bir nokta teşkil ettiğinin altını çizerek (G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail ébranlé: Essai sur les morts, dépositions et événements des sultans ottomans XIVE-XIXE siècle*, Paris, 2003, s. 63-64).
- 7 Krizler ve fiyatlardaki olağanüstü artış demografik (nüfus artışı ve göçler), ekonomik ve mali (İspanyol-Amerikan gümüşlerinin piyasaya girmesi, bütün Doğu Avrupa topraklarının Avrupa ekonomisiyle bütünleşmesi, ekonominin nakdileşmesi ve ekonomik sistemin feodalizmden kapitalizme doğru evrilmesi) etkenlerle açıklanabilir. Konu hakkındaki pek çok çalışma içinden yukarıda sayılan bütün etkenlerin bir değerlendirilmesi, ayrıca daha önceki çalışmalara (özellikle Yeni Dünya'nın zenginliğinin Avrupa ekonomisine dâhil olmasını krizlerin yegâne sebebi sayanlara) yönelik eleştirel bir bakış için bkz. T. Scott, “The Economy”, E. Cameron (ed.), *The Sixteenth Century*, New York, 2006, s. 18-57.
- 8 Avrupa'daki durum kadar araştırılmış olmasa da, 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı bağlamında yaşanan krizler hakkında da pek çok çalışma mevcuttur. Bu geniş bibliyografyanın içinden 16. yüzyıldaki ekonomik krizlerin Osmanlı ekonomik ve mali sistemi üzerindeki etkisine dair bkz. Ö.L. Barkan, “The Price Revolution of the Sixteenth Century”, J. McCarthy (trad.), *IJMES*, C. 6, 1975, s. 3-28; H. İnalçık, “Notes on a Study of the Turkish Economy During the Establishment and Rise of the Ottoman Empire”, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington, 1987, s. 205-263; Ş. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 2000, s. 112-149; Osmanlı siyasi kurumları ve toplumsal yapısı üzerindeki etkileri için bkz. S. Faroqhi, “Crisis and Change”, *Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, s. 411-636; a.g.e., “Politics and socio-economic change in the Ottoman Empire of the later sixteenth century”, M. Kunt ve C. Woodhead (ed.), *Süleyman the Magnificent and His Age*, Londra, 1995, s. 91-113 ve B. Tezcan, “Searching”, a.g.e., s. 30-83.
- 9 B. Tezcan, “Searching”, a.g.e., s. 38 ve Ş. Pamuk, *500 Years of Prices and Wages in Istanbul and Other Cities*, Ankara, 2000, s. 12-13.

krizlere yol açarak payitahtta, hatta saray-ı hümayunda iktidar savaşının keskinleşmesine katkı sağlamıştır.

Güçlü vezirler ve sadrazamlar ile Anadolu'da medrese talebesinin (suhte) ayaklanmaları ve Celâli İsyanları 16. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vurmuştu. Osmanlı ekonomisinin nakdileşmesi¹⁰ ve tumar sistemindeki dönüşüm¹¹ siyasi hamilik ilişkilerinin yoğunlaştığı İstanbul'da vezirlerin gücünün pekişmesine katkı sağlıyordu.¹² Sadrazamların biriktirdiği servet, bazı örneklerde imparatorluğun yıllık gelirini aşabiliyor, siyasi iktidar alanları da buna paralel olarak genişliyordu.¹³ Dolayısıyla yüksek bürokratlar servetlerini, hamilik kudretlerini ve siyasi güçlerini artırma olanağına sahiptiler. Dahası, müsadere olgusunun varlığına rağmen servetlerini oğullarına aktarabilmekteydiler. Ailelerin geleceğini garanti altına almak, gücünü artırmak için gerek üst düzey ulema aileleriyle, gerek Osmanlı hanedanıyla evlilik yoluyla bağ kurmaya da çalışıyorlardı. Vezirlerin ve kalabalıklaşmış vezir hanelerinin artan iktidarıyla mücadele için III. Murad (1574-1595) özellikle harem-i hümayun kadınları¹⁴ ve harem ağaları¹⁵ üzerinden sarayın siyasi gücünü ve hamilik ilişkilerini tahkim eden bir strateji geliştirmişti.

16. yüzyılın sonu aynı zamanda Osmanlı ordusunun genişlediği dönemdi. Savaşlar, bu genişlemeye haklı politik gerekçeler sağlıyordu, fakat büyüme daha ziyade payitahttaki siyasi rekabetle ilişkiliydi. Hamilik ilişkileri başta askerler olmak üzere payitahttaki maaşlı çalışan sayısındaki artışı körükliyor, bu durum da vezirlerin iktidar tabanını genişletiyordu.¹⁶ İşte bu yıllarda, 1589'da, Beylerbeyi Vak'ası diye bilinen isyan sırasında Yeniçeriler huzurun yeniden tesisi için bazı ricacı idam ettirmeyi başardılar.¹⁷ İmparatorluk

10 Bu bağlamda aynı verginin yerine nakdi verginin ağırlık kazanması kastedilmektedir.

11 Yani büyük arazilerde miri (devlete ait toprak) statüsünün vakıf ya da mülk (özel mülk) statüsüne dönüşmesi (bkz. H. Inalcık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600"; H. Inalcık ve D. Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge, 1994, s. 23).

12 Bu süreçte dair bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 146-155. R.A. Abou-El-Haj (*Formation of the Modern State, The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, New York, 1991, s. 14-16) da özellikle 17. yüzyılda vergi sisteminin nakdileşmesinin yönetici sınıfın terkiğine etki ettiğini vurgular.

13 B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 147-148.

14 Harem kadınları, özellikle hasekiler ve padişahların anneleri Hürrem Sultan zamanından beri (1520) siyaset üzerinde belli bir etkiye sahipti (bkz. L. Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford, 1993, özellikle s. 57-112, 229-265). III. Murad devrinin özelliği, padişahın annesinin resmi olarak "valide sultan" unvanını edinmiş olmasıdır. Böylece gücü daha meşru hale gelmiş, kamusal kimliği daha fazla ifade imkânına kavuşmuştur (*a.g.e.*, s. 187-191, aynı dönemle ilgili başka örnekler için bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 160-163).

15 16. yüzyılın sonundan II. Osman'ın tahta çıkmasına kadar Osmanlı sarayında siyasi dengelerin yeniden tanzimi konusunda bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 135-174.

16 B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 240-258.

17 Uzunçarşılı ya da Danişmend gibi isimlerin imparatorluğun genel tarihi içinde ayırdıkları bir-

yaklaşık çeyrek yüzyıldır gelişen ve giderek ciddiyet kazanan karışıklıklarla karşı karşıyaydı. 1570'ten itibaren –1590'ların ortalarına kadar– Anadolu'da enflasyonun ve işsizliğin ateşlediği suhte ayaklanmaları ve Celâli İsyanları olarak bilinen halk ayaklanmaları süregelmekteydi.¹⁸ İstanbul'da, 1589'da meydana gelen isyan bu çalkantılı dönemin bir parçasıydı, fakat sarayın gözündeki anlamı hiç kuşkusuz daha büyüktü. İsyan yeniçerilerin giderek artan nüfuzlarının bir nişanesiydi ve bu artış yaklaşık otuz yıl sonra padişah katlinin önünü açacaktı.¹⁹

Yeniçeri ordusu hamilik ilişkilerine bağlı bir biçimde genişledikçe askeri kadrolar vezirler için bir güç kaynağına dönüşüyordu. Fakat bu durum vezirlerin tek başlarına askerî bir kalkışmayı kışkırtabileceği anlamına gelmiyordu. Esasen yeniçeriler giderek artan oranda ticarete girmekte, mültezimlik gibi mali işler edinmekte ve bu faaliyetleriyle beraber ekonomik çıkar zümresi niteliği de kazanmaktaydılar.²⁰ Bu nitelik ocağın lağvına kadar süreklilikli olarak gelişmeye devam edecekti. Yeniçerilerin ticari ve ekonomik yönleri kuvvetlendikçe, isyanları da ekonomik çıkar gruplarına dayanan hareketlere ya da halk ayaklanmalarına mahsus özellikleri daha çok gösterir oldu. Başka bir deyişle, yeniçeri ayaklanmaları salt askerî kalkışmalar olmaksızın giderek daha da uzaklaşıyordu.

1589 ayaklanması, bir taraftan ekonomik krizin ve tezahürlerinin (enflasyonun ve özellikle resmi devalüasyonun) bir sonucu, diğer taraftan yeniçerilerin iktidar mücadelesinde aldığı konumun bir işaretiydi. Görünüşe bakılırsa akçenin değerindeki (dolayısıyla kendi ücretlerindeki) reel düşüşün sorumlusu saydıkları Rumeli beylerbeyinin ve başdefterdarın idamını isteyecek kadar güçlerine güveniyorlardı. Bu isyanı takip eden dönemde, beş yıldan az bir zaman zarfında yeniçeriler beş kere daha ayaklandılar (1593, 1595, 1600, 1601, 1603). Tıpkı 1589'da olduğu gibi bu isyanların da arka planında ücretler ve diğer ekonomik sebepler vardı; fakat 1589'daki de dâhil

kaç sayfa dışında bu temel önemi haiz olaya dair sadece iki makale bulabildim. Bunlardan *İstanbul Ansiklopedisi*'nde yayınlanmış olan birincisinde, Necdet Sakaoğlu olayları ekonomik krizler çerçevesinde bir bağlama oturtarak özetler ("Beylerbeyi Olayı", *İst. A.*, İstanbul, 1994, s. 205-206). İkinci makaleyi kaleme alan Necdet Öztürk ise, temel olarak Selânikî tarihinden yola çıkarak vakayı özetler ve makalenin yayınlanmış olduğu İslâmcı-milliyetçi derginin de yaklaşımına münasip ırkçı bir yorumla değerlendirir. N. Öztürk olayları ve isyanın sebeplerini özetlerken, Rumeli Beylerbeyi'nin Ermeni kökenli olmasını ön plana çıkarır ve akçenin değerinin resmi olarak düşürülmesinin ardında Yahudi parmağı arar (bkz. "Kelle İsterüz' Yeniçerilerin İlk Kanlı İsyanı: Beylerbeyi Vakası", *Tarih ve Medeniyet*, 1996, n. 28, s. 20-21).

18 M. Akdağ, *Celâli İsyanları*, Ankara, 1963, s. 85-108.

19 Bu yeniçerilerin ilk isyanı değildi. Daha önce defalarca ayaklanmışlardı. Sözelimi 1444'te (ya da 1446'da) maaş zammı için II. Mehmed'e, 1514'te İran seferinden vazgeçirmek için I. Selim'e ve cülus bahşişinin artırılması için 1520'de I. Süleyman'a ve 1566'da II. Selim'e karşı baş kaldırmışlardı (bkz. G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Séral*, s. 99-109, 337-339).

20 Bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 250-258, ayrıca C. Kafadar, "Janissaries", s. 116-119.

olmak üzere, hepsinde doğrudan saray hedef alınmıştı. Askerler her isyan ettiklerinde sarayın gözde isimlerinden en azından birinin idamını ya da azli-ni talep etmiş, çoğu zaman da istediklerini yaptırmayı başarmışlardı.²¹ Baki Tezcan'ın bu süreci anlatırken tespit ettiği üzere, 16. yüzyılın sonuna doğru ordu artık sarayın karşısında muhalif bir güç hâline gelmişti.²²

Tam da bu yıllarda Habsburglarla savaş (1593-1606) patlak verdi. Ardından, özellikle 1596'dan itibaren, Celâli İsyanları yayılmaya başladı; Safevîlere karşı savaşlar da üzerine geldi (1603-1639). Başka bir deyişle Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyıl, peş peşe krizler ve isyanlarla başlamıştı. Bu dönemi krizler, savaşlar ve isyanlar arasında geçiren sadece Osmanlılar değildi. Genel olarak Avrupa kıtasında aynı durum hâkimdi.²³ Öte yandan, Osmanlı payitahtı fazladan bir de tahtın devri kriziyle karşı karşıya kalmıştı. I. Ahmed öldüğünde yerine büyük oğlu değil, kardeşi geçmişti. I. Ahmed'in kardeşi olan I. Mustafa'nın tahta çıkması, padişahın rical (askerler, ulema ve vezirler) ve bizatihi mensubu olduğu hanedan ailesi karşısındaki güç kaybını somutlaştıran bir gelişmeydi. Osmanlı padişahının aczi o kadar belirgin olsa gerek ki, vakanüvisler I. Mustafa'nın tahta çıkışını anlatırken *cülus* (tahta oturmak) kelimesi yerine *iclas* (tahta oturtmak) kelimesini kullanmayı tercih etmişlerdi.²⁴

I. Ahmed 1603'te tahta çıktığında henüz çok küçüktü; çocuğu, dolayısıyla oğlu yoktu. Bu yüzden soyun devamını güvence altına almak için istisnai olarak kardeşleri öldürülmemişti. Tahta çıkmasını takip eden üç yıl içinde I. Ahmed'in iki oğlu oldu, fakat yine de kardeş katli uygulanmadı. I. Ahmed büyük ihtimalle kardeşi Mustafa'yı öldürtmek için şeyhülislâmdan fetva alamamıştı.²⁵ Kardeş katli Osmanlı hanedanında gelenek olarak yerleşmiş olması-

21 1589'da Rumeli beylerbeyi ve başdefterdar, 1600 yılında Yahudi bir *kira* kadın (ki kendisi bir anlamda valide sultanın kâhyası gibidir) idam edilmişti. 1601'de yeniçeriler kapağasının idamını talep etmiş, fakat sadece bahçıvanın azledilmesini sağlayabilmişlerdi. 1603'te ise darü's-sade ağası ve kapağası idam edildi (B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 255).

22 B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 240-258.

23 Avrupa'da 1600-1660 yılları arasında meydana gelen isyan, halk ayaklanması ve savaşların bir haritası için bkz. D.H. Fischer, *The Great Wave*, New York, 1996, s. 98-99. Osmanlı İmparatorluğu'nda yüzyıl başında meydana gelen iki yeniçeri isyanı ve Celâli ayaklanmaları (1590-1610), Osmanlıların Habsburglara (1593-1606) ve Safevîlere (1603-1639) karşı savaşları bu haritada yer almaz.

24 B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 85-86. Bunun, vakanüvislerin tahta çıkma sahnesini yeni hükümdara pasif bir rol atfeden ifade ya da kelimelerle anmasının ilk örneği olmadığını not etmek gerekir. Daha önce, I. Bayezid'in tahta çıkışını anlatılırken de (1389-1402) "tahta geçürdüler" ifadesi kullanılmıştır (G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sèrail*, s. 262).

25 B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 98-100. B. Tezcan'ın hipotezi, temel olarak Esad Efendi'nin daha sonra II. Osman'ın kardeşini öldürme talebini geri çevirmiş olmasına dayanır. G. Veinstein ve N. Vatin ise kardeş katlinin uygulanmamış olmasının daha ziyade I. Ahmed'in yaşının küçüklüğüyle ve aynı anneden doğmuş olmalarıyla ilişkili olduğunu düşünürler (G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sèrail*, s. 186-187).

na rağmen şeyhülislâmın böyle bir talebi reddedebilmesi, sahip olduğu gücün başlı başına bir göstergesiydi. I. Ahmed'in saltanatının son dokuz senesinde arka arkaya şeyhülislâmlık makamını elinde bulunduran Mehmed ve Esad Efendi kardeşlerin bu cesaretinde, mensup oldukları ailenin nüfuzunun mutlaka bir payı vardı.²⁶ Fakat şeyhülislâmın ailesine bu gücü sağlayan ana etken, ulemanın ayrıcalıklı bir toplumsal gruba, bir tür aristokrat zümreye dönüşmüş olmasıydı. Baki Tezcan'ın ortaya koyduğu üzere, 16. yüzyılın sonundan itibaren ulema "idari-hukuki otoritesini sosyo-ekonomik bir güce dönüştürmeyi" başarmıştı.²⁷ Şeyhülislâm bu çerçevede, padişahın güç kaybına paralel olarak önemi giderek artan siyasi bir rol üstleniyordu. Zaten padişahların – ve muhalefetin– özellikle kriz zamanlarında ihtiyaç duydukları başlıca meşruiyet kaynaklarından birini, en yüksek dinî otorite sıfatıyla şeyhülislâm kontrol altında tutmaktaydı.²⁸ Kardeş katli meselesine dönecek olursak, şeyhülislâmın Mustafa'nın yaşamasını isteyen yegâne kişi olmadığını vurgulamak gerekir. Mustafa'nın hayatta kalması iktidar mücadelesine dâhil olan başka pek çok aktörün çıkarlarına da hizmet ediyordu. Bunların başında Kösem Mah-

26 Mehmed ve Esad Efendi kudretli bir ulema ailesinin mensuplarıydı. Babaları Hoca Sadeddin Efendi de III. Mehmed döneminde şeyhülislâm olmuştu. B. Tezcan'a göre, Esad ve Mehmed Efendi'nin ailesi 17. yüzyıl başında sahip olduğu toplumsal güç bakımından Osmanlı hanedanının ardından ikinci sıradaydı (bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 116). Esad Efendi'nin gücünün kaynakları ve neredeyse bir hanedan görüntüsü veren aile profili için bkz. *a.g.e.*, s. 100-129. Hoca Sadeddin, Mehmed ve Esad Efendi'nin hayat hikâyelerine dair bilgi için ayrıca bkz. M. Aktepe, "Esad Efendi, Hocaşâde", *DIA*, c. 11, İstanbul, 1995, s. 340-342; Ş. Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", *DIA*, c. 18, s. 196-198; M. İpşirli, "Mehmed Efendi, Hocaşâde", *DIA*, c. 28, s. 452-453.

27 Bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 110-115.

28 Baki Tezcan, yüzyılın başında idarenin; ekonomik krizlerin, saray isyanlarının, Celâli ayaklanmalarının ve savaşların sebep olduğu meşruiyet krizlerini dengelemek için kendini seriatın en büyük savunucusu olarak ortaya koyduğuna işaret eder. Öte taraftan, muhalifler de yine İslâm'a yaslanarak idareyi eleştiriyor, şeyhülislâmı saraya karşı muhalefetin merkezine oturtuyorlardı. Bütün bunlar, haliyle ulemanın ve şeyhülislâmın siyasi kudretini pekiştiriyordu (B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 124-129). Osmanlı padişahları için bu siyasi pratğin 17. yüzyıldan başlamadığını vurgulamak gerekir. G. Veinstein daha "15. yüzyılın sonunda ve 16. yüzyılın başında" Osmanlı sultanlarının "zamanın bir numaralı Müslüman iktidarının efendileri olduklarını, giderek daha çok vurguladıklarını" anlatır. 1516-1517'de Mekke ve Medine'yi de kapsayan Memlük topraklarının imparatorluğa katılmasıyla Osmanlı sultanları "Hadimül-Haremeyn" unvanını alarak "İslâm'ın mukaddes topraklarını ve oraya giden yolları koruma" sorumluluğunu üstlendiler (G. Veinstein, "Les origines du califat ottoman", *Les Annales de l'Autre Islam*, n. 2, *La question du califat*, Paris, 1994, s. 28). Kuşkusuz halife olmuş değildi, fakat C. Imber'e göre Osmanlı sultanları bu şekilde kendilerini aynı zamanda dinsel sapkınlıklara ve kâfirliğe karşı ortodoks İslâm'ın savunucuları olarak da görmeye başlamışlardı. Anlaşılan o ki, bütün bu gelişmeler, 16. yüzyılda –özellikle I. Süleyman ya da Şeyhülislâm Ebussuud zamanından (1545-1574) beri– İslâmiyet'in Osmanlı hanedan ideolojisindeki yerini meşruiyet sağlayan bir unsur olarak sağlamlaştırıyordu. Bkz. C. Imber, "The Ottoman Dynastic Myth", *Turcica*, Paris, c. 19, 1987, s. 7-27 ve aynı yazar, "Süleymân as Caliph of the Muslims: Ebû-s-Su'ûd's Formulation of Ottoman Dynastic Ideology", G. Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son temps*, Paris, 1992, s. 179-184; Osmanlı sultanlarının halife unvanı üzerine ayrıca bkz. F. Sümer, "Yavuz Selim s'est-il proclamé calife?", *Turcica*, c. 21-23, Paris, 1991, s. 343-354.

peyker Sultan (geleceğin padişahları IV. Murad ile İbrahim'in annesi), Davud Paşa (I. Mustafa'nın kayınbiraderi)²⁹ ve yeniciler geliyordu.³⁰

Kardeş katli her ne sebeple uygulanmamış olursa olsun, tahttaki padişahın kardeş ya da kardeşlerinin hayatta kalması hükümdar için potansiyel bir tehlike, iktidarını sınırlayan fazladan bir etken demektir. I. Süleyman'ın saltanatının sonuna kadar (1520-1566) şehzadeler sancağa gönderiliyordu. Baba öldüğünde halefi olmayı başaran birader diğerlerinin öldürülmesini emrediyor, böylece yegâne meşru hükümdar olarak kalıyordu.³¹ III. Murad beş kardeşinin katlini emretmişti; I. Ahmed ile I. Mustafa'nın babası olan III. Mehmed'in ise on dokuz kardeşi vardı ve hepsi tahta çıkmasının ardından öldürülmüştü. III. Murad ve III. Mehmed sancağa gönderilen yegâne şehzadeler olurken, diğer kardeşlerinin tamamı sarayda kalmıştı. Dolayısıyla I. Süleyman'ın saltanatının ardından, şehzadelerin sancakbeyi olarak görev yapmasına dair geleneğin kaybolmaya başladığı söylenebilir. I. Ahmed'in saltanatı sırasında kardeşi I. Mustafa'nın hayatta kalmasıyla sancağa çıkarılma uygulamasından temelli vazgeçildi ve şehzadeler için kafes hayatı başlamış oldu.³² Şehzadelerin saraya kapatıldığı bu yeni uygulamayla tahttaki padişah kardeşlerini (dolayısıyla muhtemel rakiplerini) çok yakından gözetim altında tutabiliyor, onlara tahtı tehdit edecek gücü ve hırsı sunma ihtimali olan "dış dünyayla" bağlarını kopartabiliyordu.

"Taht savaşı" tehlikesi bu şekilde bertaraf edilmiş olsa da, bu yeni âdetle beraber bir padişahın tahttan indirilmesini, hatta katlini tasarlamak çok daha kolay hale gelmişti. Gilles Veinstein ile Nicolas Vatin'in tespit ettiği üzere, bu durum imparatorluğun siyasi kriz döngüsünün tepetaklak olması demektir.³³ Önceki dönemlerde padişahın ölümü imparatorlukta en önem-

29 Davud Paşa'nın kız kardeşi I. Mustafa'yla evliydi.

30 L. Peirce, *The Imperial*, s. 102; G. Piterberg, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play*, California, 2003, s. 12-16; B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 88, 131-132.

31 Ayrıca, kardeş katli kadar sık ve sistematik olarak uygulanmasa da, padişahların, iktidarlara karşı bir tehdit sezdiklerinde –mesela I. Süleyman'ın ve III. Mehmed'in yapmış olduğu gibi– oğullarını öldürttükleri de malumdur.

32 Şehzadelere sancak verilmeye devam edildi, fakat Leslie Peirce'in belirttiği gibi bu bir formaliteden ibaretti; çünkü şehzadeler sarayda kalıyor, onlara bağlanan yerlere işleri takip etmek, gelirleri toplamak üzere kethüdarları gidiyordu. Kâğıt üzerindeki bu atamalar 1647'de kaldırıldı. Şehzade sancağının lağvedilmesi ve kafes sisteminin kurulmasıyla ilgili olarak bkz. I.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara, 1945, s. 117-121; L. Peirce, *The Imperial*, s. 97-101; B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 88-89; G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 72-78, 83-92.

33 G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 81-258. Kitabın ikinci ve üçüncü bölümleri siyasi krizi ele alır. Yazarların bu bağlamda pek çok kez değindiği kriz döngüsündeki değişim, en sentetik biçimde ikinci bölümün başında anlatılmıştır, bkz. s. 81-82. L. Peirce da valide sultanın tahtın devri sırasındaki krizlerde nasıl konumlandığını sorgularken, padişahın ölümüyle imparatorlukta siyasi krizin belirmesi arasındaki bağ ile ilgili olarak benzer bazı noktalara işaret eder (L. Peirce, *The Imperial*, s. 260, 262).

li kriz sebeplerinden biriydi. Bu yüzden şehzadeler arasında savaş çıkabiliyor (I. Bayezid'in 1402'deki ölümünü takiben olduğu gibi) ya da veliatın İstanbul'a varıp tahta çıkmasına kadar geçen sürede bir otorite boşluğu oluşabiliyordu.³⁴ Siyasi dengelerde meydana gelen yukarıda bahsi geçen değişimler ve kafes sisteminin hayata geçirilmesiyle birlikte padişahın ölümü (ya da tahtın devri) başlı başına bir kriz sebebi olmaktan çıkmış oldu. Kardeş katli uygulamasının sona ermesiyle kafesteki, başka bir deyişle "yedekteki" meşru taht adayları "çoğalmıştı". Sultanın ölümü artık ciddi siyasi krizlere yol açmayacaktı, fakat siyasi krizler bundan böyle devletin geleceğini, Osmanlı siyasi sistemini tehlikeye sokmaksızın padişahların canına mal olabilirdi.

Kriz döngüsündeki bu değişim, bir taraftan devletin ve saltanatın, diğer taraftan Osmanlı hanedanının iktidarının belli oranda kurumsallaşmasına tekabül ediyordu. Padişah siyasi sistemin içinde "ikame edilebilir biri" hâline gelmiş gibi görünse de, imparatorluğun başına Osmanlı hanedanından olmayan birinin getirilmesi düşünülüyordu.³⁵ Yani imparatorluğun geleceği artık tahttaki padişahın karizmatik otoritesine ya da erkek evlat sahibi olup olmamasına derinden bağlı değildi. Devlet-i aliyye, baba tarafından hanedana mensup herhangi bir erkeğin saltanatı altında varlığını koruyabiliyordu.³⁶ Başka bir deyişle –Ortaçağ Hıristiyan siyasi teolojisinin terminolojisini ödünç alırsak–,³⁷ Osmanlı padişahının siyasi bedeninin ağırlığını kaybettiğini ve bu bedeninin sembolik anlamının artık ailesi tarafından taşınmakta olduğunu tespit edebilmek mümkündür. Hal' ve padişah katli devri işte bu koşullarda, II. Osman'ın öldürülmesiyle başladı.

II. Osman vakası: Padişah katlinin ağır sorumluluğu

Veraset sistemini kökünden değiştiren ekberiyet usulüne uygun biçimde, Kasım 1617'de tahta çıkmış olan I. Mustafa'nın padişahlığı, hükümdar olabil-

34 Elbette tahtın devri durumunda kriz her zaman "kesinlikle kaçınılmaz" değildi. Olası krize karşı, özellikle en büyük erkek evladi padişahın ölümünün hemen öncesinde İstanbul'a çağırarak başta olmak üzere birtakım tedbirlere başvuruluyordu (uygulanmış olan çözümlerin listesi ve ayrıntılı tahlili için bkz. G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Séraïl*, s. 109-182).

35 Elbette bu seçeneğin hiç dile getirilmediği söylenemez. II. Murad döneminde dahi (1574-1595) anonim bir kronikte Osmanlı sülalesinin yerine geçebilecek ailelerin isimlerine rast gelmek mümkündür (Turhan, Mihâl, Evranosoğulları gibi). Kırım hanedanı ise yüzyıllar boyu (17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar), kroniklerin yer verdiği muhalif söylemlerde Osmanlı hanedanına bir alternatif olarak gösterilmiştir. Fakat F.M. Emecen'in vurguladığı gibi bu alternatiflerin hiçbiri Osmanlı hanedanı için bir tehlike teşkil etmiyordu (F.M. Emecen, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülâhazalar", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, n. 6, İstanbul, 2001, s. 66-69).

36 R.A. Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion*, s. 12; B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 131.

37 E.H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A Study of Mediaeval Political Theology*, Princeton, 1957/1997.

mek için zihnen ehliyetsiz ilan edilmesiyle sadece üç ay dört gün sonra son buldu. I. Mustafa'nın tahta çıkışında şehzadelerin yaşı³⁸ ve hal'inde ise padişahın akıl sağlığı gerekçe gösterildiyse de, asıl etken şeyhülislâm, vezirler, sarayın ve ordunun kilit isimleri arasındaki iktidar savaşıydı. I. Mustafa'nın tahta çıkışı büyük ölçüde Şeyhülislâm Esad Efendi'nin gücünün ve çabalarının neticesinde; hal'i ve yerine II. Osman'ın padişah olması ise esas olarak Darü's-sade Ağası Mustafa Ağa'nın manevraları sayesinde mümkün olmuştu.³⁹

Bu hassas dengeler arasında tahta çıkan II. Osman iktidar alanını genişletmek, bir hükümdar olarak geleceğini güvence altına almak için padişah figürüne siyasi ağırlığını tekrar kazandırmaya teşebbüs etti. Ne var ki seçtiği bütün yollar onu tahttan indirilmeye ve öldürülmeye götürecekti. II. Osman yok olmaya yüz tutmuş olan gazi hükümdar imgesini diriltmeye gayret ediyordu.⁴⁰ Bu şekilde belki de –padişah olarak– şahsını Osmanlı hanedanının önüne geçirebileceğini, tahta damgasını vurabileceğini, vazgeçilmez hale geleceğini umuyordu.

II. Osman 1621'de Lehistan seferi için İstanbul'dan ayrıldı. Askerî harekât başarısızlıkla sonuçlanmamıştı, ancak tam bir muvaffakiyet de söz konusu değildi.⁴¹ Padişah buna rağmen seferden yararlanmayı bildi. Seferin arifesinde en büyük kardeşi Mehmed'i idam ettirdi, ulemanın arpalıklarını lağvetmek için girişimde bulundu. Dahası, seferden sonra da orduyu suçlayarak göreceli başarısızlığın hesabını askerlere kesmekte tereddüt etmedi. Ayrıca orduda kaçakları tespit için yoklama yaptırması yeniçerilerin huzurunu kaçırdı.⁴² Yoklamada bulunmayan, başka bir deyişle sefere çıkmak yerine kendi ticaretiyle meşgul olmayı tercih edenlerin ya da savaş meydanına varma-

38 I. Mustafa veraset usulü değiştirilerek tahta çıkarıldığı zaman en temel gerekçe I. Ahmed'in oğullarının yaşının çok küçük olmasıydı. Ne var ki II. Osman 1617'de on üç yaşında, yani babasının 1603'te, tahta çıkarken olduğu yaştaydı (bkz. G. Piterberg, *An Ottoman*, s. 10; B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 132).

39 I. Mustafa'nın tahttan indirilip II. Osman'ın tahta çıkarılmasının sarayın bir karşı hamlesi olarak analizi için bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, özellikle s. 166-174. Bu olaylarda darü's-sade ağasının rolü için ayrıca bkz. G. Piterberg, *An Ottoman*, s. 93-98. 16. yüzyılın son çeyreğinde darü's-sade ağalarının konumunun giderek kuvvet kazanmasına dair bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 155-166.

40 G. Piterberg, *An Ottoman*, s. 17. Padişahın *gazi sultan* (ve *mücahid*) olarak rolünün 17. yüzyıla kadar gelişimi için bkz. C. Imber, "The Ottoman", *a.g.y.*, özellikle s. 8-13. Vakayinamelerde padişahların ölümünün anlatıldığı sahnelerden yola çıkarak *gazi sultan* imgesinin giderek yok olmasının bir analizi için bkz. G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sérail*, s. 36-51.

41 Ordu Hotin'i fethedemedi, fakat imzalanan anlaşmaya göre Kazaklar artık Osmanlı topraklarına saldırmayacaktı.

42 Anlaşılan yeniçerilerin görevden kaçtukları büyük bir sır değildi. Bununla birlikte teftiş de sık başvurulan bir uygulama değildi, zira yapılan yoklamadan sonra alınması gereken tedbirler ağır sonuçlar doğurabiliyordu. Örneğin III. Mehmed'in 1596'daki Eğri Seferi'nden sonra yaptırdığı yoklama, Celâli İsyanları'nın doruğa çıkmasına önemli ölçüde etki etmişti (M. Akdağ, *Celâli*, s. 183-189).

dan firar etmiş olanların maaşı kesilecekti.⁴³ II. Osman'ın hiçbir meşru alternatif olmaya bir padişah, iktidarın tekeli elinde bulunduran bir hükümdar olarak kendini kabul ettirmek için başvurduğu⁴⁴ bu tedbirlerin, iktidar savaşının diğer oyuncularını tedirgin ettiğini tahmin etmek zor değildir. II. Osman muhtemelen kuvvetli bir müttefik edinmek, güçlü bir "hasmı" sadık bir müttefike dönüştürmek için, tahttan indirilmeden birkaç ay önce Şeyhülislâm Esad Efendi'nin kızıyla da resmen evlendi. Nüfuzlu din adamları çıkarmış bir aileyle evlilik yoluyla bağ kurması gazi sultanlar dönemine verilmiş bir selamdı da. Fakat bu teşebbüs gerek halk arasında gerekse haremde pek hoş karşılanmadı.⁴⁵

II. Osman bu kadarla da kalmadı. Genç padişah giderek pervasızlaşıyordu ya da en azından yeniçeriler öyle düşünüyordu. Büyük ihtimalle savaş atmosferinin kendisine yeniden güç kazandıracağını hesaplayarak 1622'de yeni bir sefere çıkmaya niyetlendi.⁴⁶ Fakat ordu buna karşı çıktı. Sefere çıkma hedefinden vazgeçen II. Osman Mekke'ye gitmek istediğini ilan etti. Ne var ki şehirde bu seyahatin dile getirilmeyen başka hedefleri olduğuna dair rivayetler dolaşıyordu. Padişahın Celâli artıklarından bir sekban ordusu toplayarak yeniçerileri alt etmek ve onlardan temelli olarak kurtulmak istediği söyleniyordu. Dahası, II. Osman hazineyi de yanında götürmek istiyordu ki bu da padişahın gizli emellerinin bir kanıtı olarak görülebilirdi, nitekim görüldü de.⁴⁷

Bu gizli programdan (bazı kroniklere göre şeyhülislâm tarafından)⁴⁸ haberdar edilen yeniçeriler ile sipahiler, 18 Mayıs'ta, yani hac yolculuğunun

43 G. Piterberg, *An Ottoman*, 20-22, 106-109; B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, 199-203.

44 B. Tezcan II. Osman'ın bu manevralarını mutlakiyetçi emellerinin bir alameti olarak görür (bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 194-203).

45 Bu evlilik, Şeyh Edebalî'nin kızıyla evlenmiş olan I. Osman'ın devrine bir göndermeydi. 1326'da ölmüş olan Şeyh Edebalî, dönemin en güçlü ve nüfuzlu şeyhlerindendi. Ne var ki bu tarihten sonra hanedan, özellikle önemli ailelerden gelen kadınlarla hukuken evlenmekten kaçındı. II Osman'ın evliliği ise şeyhülislâmı müttefik olarak yanına almasını sağlamadığı gibi, haremde huzursuzluğa ve halkın protestolarına sebep oldu. Ayrıca, Esad Efendi II. Osman'ın katılmadığı cenazesinde makamını da kaybedecekti (bkz. L. Peirce, *The Imperial*, s. 106-107; G. Piterberg, *An Ottoman*, s. 18-19; G. Veinstein ve N. Vatin, *Le Sériail*, s. 407).

46 B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 204.

47 Vakayinamelerin aktardığı bu söylentileri 1622 vakası inceleyen araştırmacılar da olasılık dâhilinde görmektedir (bkz. B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, 203-218, 229-231; G. Piterberg, *An Ottoman*, s. 23-24). Bu noktada daha önce hiçbir Osmanlı padişahının hacca gitmediğini, daha sonraki dönemlerde de giden olmadığını da vurgulamak gerekiyor. Bunun tek istisnası son Osmanlı padişahı VI. Mehmed'dir (1918-1922), ancak o da bu seyahati 1922'de, Millet Meclisi tarafından tahttan indirilmesinden sonra gerçekleştirmiştir (B. Tezcan, "Searching", *a.g.e.*, s. 220; Osmanlı padişahlarının hac ziyaretinin tarihi hakkında kısa bir değerlendirme için ayrıca bkz. A.D. Alderson, *The Structure*, s. 125-26). Bununla birlikte hac yollarının ve hacıların himayesi, en azından 18. yüzyıla kadar padişahlar için bir görev, bir meşruiyet ve itibar kaynağıydı (bkz. S. Faroqhi, *Pilgrims and Sultans, The Hajj Under the Ottomans 1517-1683*, New York, 1994).

48 Ayrıca, şeyhülislâm hâlihazırda II. Osman'a "hacca gitmenin hükümdarlar için mecburi olmadığına dair bir fetva" da vermişti (HP, c. 8, s. 149).